

พระธาตุ: กุสลลักษณ์ในพุทธศาสนา หมายความว่าทางภูมิศาสตร์ในอุดมคติถึง
เครือข่ายชุมชนล้านนาในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน

สิทธิพร เนตรนิยม

โครงการวิจัยย่อยในกรอบของโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน
ทุนเมธีวิจัยอาวุโส สกว.และทุนสนับสนุนฝ่ายชุมชนและสังคม สกว.
ประจำปี ๒๕๔๘

พระธาตุ: กุสลลักข์ในพุทธศาสนา หมุดหมายทางภูมิศาสตร์ในอุดมคติถึง
เครือข่ายชุมชนล้านนาในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน

สิทธิพร เนตรนิยม

โครงการวิจัยย่อยในกรอบของโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน

ทุนเมธีวิจัยอาวุโส สกว.และทุนสนับสนุนฝ่ายชุมชนและสังคม สกว.

ประจำปี ๒๕๕๘

คำนำ

ชาวล้านนาให้ความสำคัญและให้ความเคารพต่อพระธาตุเป็นอย่างสูงมาแต่โบราณกาล ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับต่างๆของล้านนาที่กล่าวถึงเรื่องของพระธาตุรวมถึงขนบและพิธีกรรมในการบูชาบำเรอพระธาตุในลักษณะต่างๆอยู่มากมาย ซึ่งบันทึกเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญและความหมายต่อพระธาตุของชาวล้านนาในหลายมิติด้วยกัน ที่เห็นได้อย่างชัดเจนเป็นอันดับแรกได้แก่การให้ความสำคัญต่อพระธาตุในฐานะตัวแทนเสมือนขององค์พระศาสดาซึ่งเป็นบุคคลสำคัญสูงสุดของสถาบันทางศาสนาซึ่งสังคมให้การเคารพบูชาด้วยพระธาตุนั้นคือชิ้นส่วนของกายพพจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า พระธาตุจึงถือเป็นของมีค่าในทางศาสนา เป็นของประเสริฐและศักดิ์สิทธิ์สำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วโลกซึ่งรวมถึงพุทธศาสนิกชาวล้านนาด้วย เนื่องเป็นชิ้นส่วนจากร่างกายของผู้ทรงคุณอันประเสริฐต่อโลก ดังนั้นพระธาตุในมิติดังกล่าวจึงต้องถูกนำไปเก็บรักษาไว้ในที่ซึ่งปลอดภัยที่สุด ดีที่สุดและงดงามที่สุด ภายใต้คู่มือหรือห้องพระธาตุของเจดีย์ที่ถูกสร้างขึ้นอย่างสง่างามสมพระเกียรติแห่งพระศาสดาซึ่งต่อมาเจดีย์ที่ทำหน้าที่ประดิษฐานพระธาตุก็ถูกเรียกว่าพระธาตุไปด้วย

สถานะภาพของพระธาตุที่มีต่อชาวล้านนาอีกมิติหนึ่งซึ่งพอจะมองเห็นได้ก็คือตัวแทนแห่งความรุ่งเรืองของพื้นที่หรือดินแดนซึ่งมีพระธาตุประดิษฐานอยู่ ในมิติดังกล่าวพระธาตุมีฐานะเป็นเครื่องรับรองความเจริญของพื้นที่หรือดินแดนอันจะเกินมีมาในอนาคต เช่นตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่มักอ้างอิงถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงดำเนินมายังพื้นที่ต่างๆในล้านนาเพื่อประดิษฐานพระศาสนาด้วยพระองค์เองด้วยการประทานพระธาตุและพยากรณ์พื้นที่ต่างๆเหล่านั้นว่าจะมีความรุ่งเรืองต่อไปในอนาคต นอกจากเรื่องราวของตำนานอันไกลโพ้นแล้ว พระธาตุยังมีมิติที่เกี่ยวโยงกับความเชื่อในเรื่องความมั่นคงของอาณาจักรอีกด้วย มีพงศาวดารล้านนาอยู่หลายฉบับที่บันทึกไว้ค่อนข้างชัดเจนถึงอาณาภาพของพระธาตุที่ทำให้บ้านเมืองหรืออาณาจักรที่มีโอกาสครอบครองพระธาตุมีความมั่นคงถาวร ด้วยพระธาตุนั้นเป็นสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์มากจนกระทั่งสามารถโยงยึดเอาบุคคลเหนือธรรมชาติอย่างเทวดาซึ่งมีฤทธิ์านุภาพอยู่เป็นปกติให้เข้ามาปกป้องรักษาพระธาตุรวมถึงเขตแดนหรือบริเวณพื้นที่ซึ่งมีพระธาตุประดิษฐานอยู่นั้นให้มั่นคงถาวรได้ดังปรากฏในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า “เมืองหริภุญไชย โพนสมรสิทธิ์แท้แลได้ยินว่ามีเดชาอาณาภักสรวदनิกเพื่่อมหาธาตุสัพพัญญูเจ้าตั้งอยู่ในเวียงนั้นมีอาร์กษ์เสือบ้านเสื่อเมืองชุมขวางรักษาดินักจกป้องเอายังผาดชะแล”(ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, ๒๕๔๓:๑๘)

ในส่วนท้องถิ่นเราพบว่าชุมชนในพื้นที่ต่างๆทั่วล้านนาล้วนแต่มีประเพณีนิยมในเรื่องกองการงานกุศลร่วมกันทั้งสิ้นโดยมีพระธาตุเป็นศูนย์กลางโยงยึดพลังแห่งศรัทธาของชุมชนให้

เข้ามาประกอบกิจกรรมร่วมกันได้อย่างค่อนข้างมีประสิทธิภาพ เพราะพระธาตุมิใช่จะเป็นเพียงศูนย์รวมใจของประชามในชุมชนเท่านั้นแต่พระธาตุยังเป็นศูนย์กลางแห่งตำนาน ศูนย์กลางแห่งการพบปะสังสรรค์ และการแบ่งปันกันของประชามในชุมชนทุกระดับชั้นด้วย ดังนั้นพระธาตุสำหรับชาวล้านนาจึงมีมิติที่ซับซ้อนและมุ่มมองหลากหลายซึ่งมีความน่าสนใจอยู่ไม่น้อย

สารบาญ

บทที่ ๑ พระธาตุกุศลลักษณะในพุทธศาสนา	๑
สังเขปความเดิมแห่งพระธาตุ กุศลลักษณะจาก	
การตวปีปสู่อุชาคเนย์	๒
กุศลลักษณะในมิติทางกายภาพ เรื่องราวจาก	
การตวปีปสู่อุชาคเนย์	๖
พระธาตุในอุชาคเนย์ความสัมพันธ์ทางศาสนาจาก	
การต และลังกาสู่อ้านนาประเทศ	๑๘
บทที่ ๒ พระธาตุ : หมุดหมายทางภูมิศาสตร์ในอุดมคติอ้านนา	๒๙
พื้นที่ผิ-พระ : ก่อนการบันทึกเรื่องพระธาตุในตำนานอ้านนา	๒๙
พื้นที่ของผิ และปัญหาอ้านนาไปสู่การมีพื้นที่ของพระ :	
ความขัดแย้งบนความสมานฉันท์	๓๑
พื้นที่และตำนาน อันแสดงถึงพัฒนาการด้านความเชื่อและ	
การตั้งถิ่นฐาน	๓๘
พระเจ้าเลียบโลก : ตำนานภูมิศาสตร์พุทธศาสนา หมุดหมาย	
แห่งศรัทธาของประชาคม	๔๖
บทที่ ๓ พระธาตุ : ศูนย์กลางเครือข่ายชุมชนอ้านนาในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน	๕๒
อะไรโยงยึดพระธาตุ? พระธาตุโยงยึดอะไร? จากความหมายของท้องถิ่น	๕๔
พระธาตุในคติอ้านนา จากสัมผัสทางตา เข้าสู่หัวใจ ความหมายจาก	
ท้องถิ่น	๖๐
ประเพณีขึ้นธาตุพิธีการและงานม่วนจัน	๗๑
บทส่งท้าย	๗๗
บรรณานุกรม	

บทที่ ๑

พระธาตุ : กุสลลัก্ষีในพุทธศาสนา

ในโอวาทปาฏิโมกข์ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าได้สรุปใจความสำคัญในพระพุทธศาสนาไว้สามประการได้แก่ การละเว้นจากบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม และการทำจิตให้ผ่องใส หนึ่งในธรรมสามประการนั้นคำว่า “กุศล”^{*} จะมีความสำคัญในฐานะองค์ประกอบหนึ่งซึ่งเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้บุคคลผู้สั่งสมปัจจัยดังกล่าวได้เข้าถึงความจริงสูงสุดในทางจิตวิญญาณตามทัศนะของพระพุทธศาสนา และที่สำคัญหากเราจะหันกลับมาพิจารณาศัพท์คำนี้ก็พบว่ามีความหมายที่กว้างขวางครอบคลุมข้อธรรมทั้งหมดของโอวาทปาฏิโมกข์เลยทีเดียว ที่กล่าวเช่นนั้นก็เพราะว่า “กุศล” นั้นมีความหมายถึง บุญ ความดีงาม และกรรมดี ดังนั้นหากจะมองย้อนกลับไปถึงธรรมทั้งปวงข้างต้นก็จะพบว่าธรรมทั้งหลายก็ล้วนแต่เป็นกุศลทั้งสิ้น เพราะธรรมดังกล่าวก็ล้วนแต่เป็นความดีงาม เป็นบุญหากได้ประพฤติ เป็นกรรมดีหากได้ปฏิบัติ ดังนั้นคำว่ากุศลในพุทธศาสนาจึงเป็นคำจำกัดความซึ่งเป็น “ลักข” หรือ “เครื่องหมายของความดีงาม” และนี่ก็เป็นที่มาของคำว่า “กุสลลัก্ষี” ซึ่งผู้เขียนได้เรียนให้ท่านทราบความหมายเสร็จสิ้นลงแล้ว ณ ที่นี้

ต่อมาจะได้พิจารณาถึงคำว่า “พระธาตุ” ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกันอย่างไรกับคำว่า กุสลลัก্ষี ก็ด้วยพระธาตุนั้นเป็นเครื่องหมายในทางวัตถุธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นตัวแทนเสมือนพระวรกายแห่งพระพุทธเจ้าอันเป็นบุคคลผู้ประเสริฐของโลกที่อุบัติขึ้นมาแล้วก็ดับสลายไปตามวิถีแห่งธรรมชาติ จะเหลือไว้ก็แต่เพียงพุทธานุสรณ์อันสำคัญที่ปรากฏอย่างเด่นชัดอยู่สองสิ่ง ได้แก่ ๑. พระธรรมวินัย และ ๒. เศษทรากชิ้นวรกายของพระองค์ที่เรียกกันว่าพระบรมธาตุ พุทธานุสรณ์อย่างหลังนี้ดูเหมือนว่าชาวพุทธทั่วโลกจะมีวิธีการบำรุงบำเรอไปตามความนิยมของแต่ละท้องถิ่นต่างกันไปหลายรูปแบบ และด้วยความเคารพบูชาต่อพระธาตุอันเป็นสัญลักษณ์แห่งความดีนี้เองที่เป็นจุดกำเนิดให้พุทธศาสนิกชนทั่วโลกได้ประดิษฐ์คิดสร้างที่บรรจุพระบรมธาตุให้มีความสง่างามเพื่อเทิดทูนเกียรติแห่งพระศาสดา อันเป็นที่มาของคำว่า “พระธาตุ” อีกนัยหนึ่งซึ่งหมายถึงสิ่งก่อสร้างทรงกลมฟางมียอดแหลมที่จะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในเบื้องหน้า

แต่สิ่งที่มีความสำคัญยิ่งไปกว่านัยเชิงวัตถุธรรมของพระธาตุทั้งสองประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นก็คือคุณค่าของพระธาตุในฐานะที่เป็นเครื่องหมายแห่งความดีความงามตามทัศนะของชาวพุทธอันเป็นที่มาของหัวเรื่อง “พระธาตุ : กุสลลัก্ষีในพุทธศาสนา” ซึ่งผู้เขียนจะได้นำท่านผู้อ่านเข้าไปสัมผัสถึงเรื่องราวดังกล่าวต่อไปนี้

^{*} เขียนแบบสันสกฤตว่า “กุศล”

สังเขปความเดิมแห่งพระธาตุ กุสลลักข์จากภารตทวีปสู่อุษาคเนย์

ก่อนที่พระธาตุเจดีย์จะมียอดแหลมเสียดฟ้าสง่างามอย่างที่เราได้เห็นกันอยู่ในทุกวันนี้ เดิมทีก็มีรูปทรงพื้นฐานที่ไม่ต่างไปจากเนินดินที่ถูกทำให้พูนขึ้นเป็นโคกเหมือนอย่างหลุมฝังศพของชาวจีนที่เรียกกันว่าฮวงซุ้ยเท่าใดนัก จะต่างกันก็แต่ในเรื่องหลักการใช้และประดับตกแต่งเท่านั้น กล่าวคือพูนดินของอินเดียมิได้ใช้ไปเพื่อการฝังศพแต่เป็นพูนดินเพื่อใช้ในการ“ฝังอัฐิธาตุ”^๒ พูนดินของอินเดียไม่มีการปักป้ายสลักชื่อแซ่ของผู้ตายไว้หน้าเนินเหมือนอย่างฮวงซุ้ย และสุดท้ายส่วนยอดเนินของฮวงซุ้ยก็ไม่มีธรรมเนียมในการตั้งบัลลังก์ทางฉัตรเหมือนอย่างอินเดีย คำอธิบายเหล่านี้อาจทำให้ท่านผู้อ่านพอมองเห็นถึงลักษณะรูปทรงพื้นฐานของพระธาตุเจดีย์ในอินเดียยุคแรกได้บ้าง แต่หากยังไม่ชัดเจนพอผู้เขียนก็อยากจะเสนอให้ท่านได้จินตนาการถึงมะนาวผลกลมๆที่ถูกนำมาผ่าครึ่งแล้ววางคว่ำหน้าลง ตรงจุดกึ่งกลางของยอดผลมะนาวก็ให้นำเอาหัวมันแกลง ฝรั่งหรือแครอทอะไรก็ได้ แต่สุดท้ายขอให้มันเป็นทรงสี่เหลี่ยมลูกเต๋ามาวางซ้อนไว้ และต่อไปก็ให้นำร่มกระดาศหรือฉัตรขนาดเล็กๆมาปักไว้บนลูกเต๋านั้นท่านก็จะได้เห็นรูปทรงคร่าวๆของพระธาตุเจดีย์ในยุคแรกๆจากอินเดียได้ไม่ยากนัก หรือถ้าหากจะให้สมบูรณ์ไปกว่านั้นก็ขอให้ท่านตั้งสติอุปมะนาวจำลองลงบนขนมเปียะหรือแยมโรลทรงกลมสมมติว่าเป็นฐานก็จะทำให้เห็นรูปทรงของสถูปในยุคแรกได้ครบถ้วนยิ่งขึ้น (ดูภาพประกอบที่ ๑)

เมื่อท่านพอจะมองเห็นรูปเงาเค้าโครงของพระธาตุเจดีย์ในยุคต้นของอินเดียบ้างแล้วต่อไปผู้เขียนก็อยากจะเสนอให้ท่านผู้อ่านได้ลองพิจารณาถึงการเชื่อมโยงกันระหว่างเนินดินฝังศพกับความหมายของคำว่า“พระธาตุ” “สถูป”และ “เจดีย์” ที่มาจากภาษาบาลีและสันสกฤตซึ่งมักจะใช้ปะปนกันอยู่เสมอในวัฒนธรรมไทยมาจนทุกวันนี้ว่าทั้งหมดมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างไร

สถูป เจดีย์ เค้าเงื่อนของศัพท์แสงก่อนจะแปลงมาสู่คำว่า “พระธาตุ”

สถูป เจดีย์ และพระธาตุในมิติทางภาษาต่างมีวิวัฒนาการในเรื่องการให้คำจำกัดความที่มีมาอย่างยาวนาน ภาษาเหล่านี้ได้แพร่สะพัดไปในดินแดนต่างๆที่นับถือพระพุทธศาสนาเพื่อสื่อความหมายทั้งด้วยนัยของภาษาที่ครบถ้วนและ/หรือเปลี่ยนแปลงไปด้วยปัจจัยต่างๆ

คำว่า “สถูป” ถ้าใช้ในรูปแบบภาษาบาลีจะเขียนว่า “ธูป” หากใช้ในรูปแบบสันสกฤตจะได้คำว่า “สตูป” ซึ่ง แปลว่า เนินดิน กองดินที่บรรจุอัฐิธาตุ^๓หรือถ้ากระดูกของผู้สิ้นชีพ ดังนั้น “สถูป” จึงเป็นคำที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับมูลดินที่กองพูนขึ้นเพื่อการเผาและฝังกองกระดูกเก่าถ่านที่เหลือจากพิธีศพ การพูนดินก่อสถูปนั้นปรากฏว่ามีธรรมเนียมในอินเดียมาช้านานก่อนพุทธกาลดัง

^๒ คัมภีร์ราชูปถัมภ์, ๒๕๔๕: ๒๒

^๓ กาญจนนา นาคสกุล: ๒๕๔๘

ข้อความในพระไตรปิฎก หมวดที่ฉะนิกาย ที่ได้กล่าวถึง “อุปปารหะบุคคล” คือบุคคลอันควรแก่สถูป หรือ บุคคลผู้มีคุณความดีพิเศษควรแก่การสร้างสถูปไว้เคารพ ๔ ประเภท^๑

มีความเกี่ยวเนื่องที่น่าสนใจอยู่อย่างหนึ่งระหว่างคำว่าสถูปกับเจดีย์ กล่าวคือ “สถูปนั้นมีฐานะที่จะเป็นเจดีย์ได้ แต่เจดีย์บางอย่างก็ไม่อาจจะเรียกว่าเป็นสถูปได้”^๒ ด้วยเจดีย์นั้นมีความหมายถึง “สิ่งซึ่งยังความระลึกถึง หรือ สถานที่อันเป็นที่รวมแห่งจิตใจ”^๓ ดังนั้นเจดีย์จึงมีความหมายที่ใกล้เคียงกับสิ่งก่อสร้างที่รู้จักกันในนามของคำว่าอนุสาวรีย์(monument)ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ น.ณ ปากน้ำ ที่กล่าวว่า “...เจดีย์ คือคำ chaitya มาจากคำว่า chita คือ(จิตใจ) หรือจิต คำเดียวกับจิตกาธาร อันแปลว่ากองฟอนหรือเชิงตะกอนเผาศพ ใช้ในพุทธศาสนาหมายถึงสถูป แต่เจดีย์มีความหมายมากยิ่งขึ้นไปกว่านั้น รวมถึงวิหารและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ด้วย เจดีย์จึงน่าจะหมายถึงสถานอนุสรณ์...แม้พระพุทธรูปก็เป็นเจดีย์อย่างหนึ่ง”^๔

ดังนั้นคำว่าเจดีย์ของอินเดียจึงมีความหมายที่กว้างขวางกว่าที่คนไทยส่วนใหญ่รู้จักกันในปัจจุบันนี้นักนัก อีกทั้งยังมีธรรมเนียมในการบูชาสืบเนื่องกันมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลอีกด้วย ดังปรากฏในบทสวดมนต์ที่กล่าวว่าแต่เดิม “มนุษย์เป็นอันมาก เมื่อเกิดมีภัยคุกคามแล้ว ก็ถือเอาภูเขาบ้าง ป่าไม้บ้าง อารามและรุกขเจดีย์บ้างเป็นสรณะ...เขาอาศัยสรณะนั้นแล้ว ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^๕

นอกจากนั้นข้อความนี้ยังได้ชี้ให้เห็นว่าแม้ในสมัยที่พระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นแล้ว ชาวอินเดียก็ยังได้ฝากนิยามความหมายของคำว่าเจดีย์ไว้ตามสถานที่หรือวัตถุต่างๆที่รายล้อมรอบตัวเขาเอาไว้มากมายหลายรูปลักษณะเลยทีเดียว ดังข้อความในพระไตรปิฎกหมวดต้นเรื่องพระวินัยที่ได้กล่าวถึง “พระฉันนะได้โค่นต้นไม้ใหญ่อันเป็นเจดีย์ของหมู่บ้านเพื่อสร้างวิหาร จึงเป็นเหตุให้ชาวบ้านดิเคียน พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติห้ามโค่นต้นไม้ใหญ่อันเป็นที่นับถือของหมู่บ้าน”^๖ ในที่นี้ต้นไม้จึงมีฐานะเป็นรุกขเจดีย์หรือพฤกษเจดีย์ ที่อาจกล่าวเป็นภาษาไทยได้ว่าต้นไม้รวมใจสายใยศรัทธานั้นเอง

^๑ ๑. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า ๓. พระศาสดาสาวก ปกตินิยามเอาพระอรหันต์ ๔. พระเจ้าจักรพรรดิ,พระเจ้าธรรมิกราช,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๗ ๒๕๓๕

^๒ กงเศช ประพัฒน์ทอง,พระธาตุเจดีย์ในเมืองเชียงใหม่ : ๒๕๐๔

^๓ เรื่องเดียวกัน

^๔ น.ณ ปากน้ำ,ความเป็นมาของสถูปเจดีย์ในสยามประเทศ,๒๕๒๙:๑๑ ส่วนเอเดรียนได้กล่าวว่าสถูปกับเจดีย์นั้นมีความหมายที่พ้องกันคือสถูป มาจากรากศัพท์ stupa แปลว่า “สะสม รวบรวมเข้าด้วยกัน” และเจดีย์ มาจาก ๘ แปลว่า “กองขึ้น สะสม” เอเดรียน,๒๕๔๑:๑๕๔

^๕ เขมาเขมสรณที่ปิกกาตา,ท้าวศรเข้าเฝ้า และสวดมนต์พิเศษบางบท แปลไทย,๒๕๑๔:๒๕

^๖ กงเศช ประพัฒน์ทอง,พระธาตุเจดีย์ในเมืองเชียงใหม่ : ๒๕๐๔

คราวนี้หากเราจะย้อนกลับมาพิจารณาว่าถ้าหมู่บ้านใดมีการนับถือเอาเนินดินฝั่งเท้า กระดุก(สตูป)ของนักรบผู้กล้าหรือศาสดา อาจารย์องค์ใดองค์หนึ่ง^{๙๙} เป็นศูนย์รวมใจเนินฝั่งศพ นั้นก็จะมีฐานะเป็น สตูปเจดีย์ หรือ เนินเผาผีรวมใจสายใยศรัทธาของชุมชนไปในที่สุด และถ้า หากเราจะพิจารณากันต่อไปถึงคำว่า “ธาตุ” ก็จะพบว่าอันซากศพซากผิวนั้นในทางศาสนาท่านก็ว่า มีธรรมชาติประกอบไปด้วยสภาวะดั้งเดิมคือ ดิน น้ำ ลม และไฟ อะไรที่พัดไปพัดมาท่านก็อนุโลม เรียกว่าธาตุลม อะไรที่ไหลไปไหลมาท่านก็อนุโลมเรียกว่าธาตุน้ำ อะไรที่สัมผัสแล้วแข็งหรือหยุ่น ท่านก็อนุโลมให้เรียกว่าธาตุดิน ด้วยซากกระดูกนั้นจัดเป็นธาตุดินที่มีความคงทนยาวนานกว่า ธาตุใดในร่างกายของสัตว์โลก ดังนั้นกระดูก(ธาตุดิน)ที่เหลือให้ระลึกถึงผู้ที่ล่วงลับจึงมีฐานะเป็น ธาตุเจดีย์ หรือ ซากผีรวมใจสายใยศรัทธาตนเอง

เมื่อกล่าวมาถึงเศษซากร่างกายแล้วก็ทำให้นึกถึงคำเฉพาะที่ใช้เรียกซากชิ้นส่วนของพระพุทธรูปเจ้าคำหนึ่งนั่นก็คือคำว่า “สารีริกธาตุ” ซึ่งมาแต่ภาษาบาลีว่า “สรีระ” ที่แปลว่า “ร่างกาย”^{๑๐๐} และ “ธาตุ” คือ “สิ่งที่เป็นมูลเดิม, สิ่งซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ร่างกายอยู่ได้ คือดิน น้ำ ลม ไฟ”^{๑๐๑} ซึ่งแปลโดยรวมแล้วจะได้คำว่า “สิ่งที่เป็นมูลเดิมแห่งร่างกาย” แต่อย่างไรก็ดีคำนี้ เมื่อแปลออกมาแล้วก็ยังเป็นคำกลางๆที่ไม่ได้ชี้ให้เห็นเลยว่าเป็นมูลเดิมของร่างกายแห่ง พระพุทธรูปเจ้าแม้แต่น้อย แต่ยังมีคำที่ชี้เฉพาะให้เห็นว่าเป็นร่างกายแห่งพระพุทธรูปเจ้าก็คือคำว่า “พุทธสรีระ” แต่ก็ไม่ใช่ที่นิยมเรียกกันมากเท่ากับคำว่า “สารีริกธาตุ” เลย ดังนั้นคำว่า “สารีริกธาตุ” ถึงแม้จะมีความหมายที่ไม่ครบถ้วนด้วยอรรถคือคำแปลโดยเนื้อความก็จริงอยู่ แต่ คำๆนี้ก็มีความหมายอันเป็นที่รู้กันว่าหมายถึง “เศษซากชิ้นส่วนของพระพุทธรูปเจ้า” ซึ่งเป็นคำ กร่อนที่ใช้กันสืบมา^{๑๐๒}

ต่อไปจะกล่าวถึงความหมายของคำว่า “พระธาตุ” ซึ่งได้กล่าวถึงคำว่า “ธาตุ” ไปแล้ว ส่วนคำว่า “พระ” นั้นเป็นคำที่น่าสนใจซึ่งเห็นจะมีใช้กันอยู่แต่เฉพาะในกลุ่มประเทศผู้นับถือพุทธ นิกายเถรวาทที่ตั้งอาณาจักรอยู่บนแผ่นดินใหญ่ในอุษาคเนย์นี้เท่านั้นก็อาจเป็นไปได้

คำว่า “พระ” นั้นท่านสันนิษฐานว่าเป็นคำไทย แต่จะแท้หรือไม่นั้นยังไม่ทราบแน่ชัด เพราะคำนี้มีใช้กันอยู่ทั้งในประเทศลาว และกัมพูชา ส่วนในเขตของประเทศพม่าก็มีคำว่า “พรา” อยู่ในภาษาไทยใหญ่เรื่อยไปจนถึงเขตสิบสองปันนาในจีน ส่วนในภาษาพม่าก็มีคำว่า “พะรา”^{๑๐๓} ที่ ออกเสียงว่า “พะยา” ซึ่งทั้งหมดมีความหมายที่ใช้ไปในการเรียกพระพุทธรูปเจ้าหรือถาวรวัตถุ ต่างๆอันเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้า เช่น พระพุทธรูป หรือเจดีย์ เป็นต้น ซึ่งพม่ากล่าวว่ามีมา

^{๙๙} กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า “...ถึงพวกศาสนาอื่น เช่นพวกเตียรณีย์ นิกาย ก็สร้างสตูปบรรจุอัฐิธาตุของศาสดาจารย์เป็น ท่านองเดียวกัน”(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๔: ๒๒)

^{๑๐๐} พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา, ๒๕๓๙: ๔๔๑

^{๑๐๑} พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา, ๒๕๓๙: ๒๗๐

^{๑๐๒} ในจารึกบนผอบบรรจุพระบรมธาตุที่ตำบลปิปร่าหะใช้คำว่า “อยัง สลิลนเรเน พุทธ ภควเด” แปลว่า “นี่ที่ฝั่งพระสารีริกธาตุของพระผู้มี พระภาคพุทธเจ้า”(กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๑๔: ๓๒๙) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า สลิล ร่างกายนี้ เป็นคำกลางที่ต้องมีปัจจัยชี้เฉพาะว่าเป็นของ ใครต่อท้ายด้วย ซึ่งในที่นี้ชี้หมายถึงพระพุทธรูปเจ้าโดยใช้คำว่า พุทธ ดังนั้นถ้าจะให้ศัพท์คำว่า “สารีริกธาตุ” ครบถ้วนก็ต้องใช้คำว่า “พุทธ สารีริกธาตุ”

^{๑๐๓} เขียนว่า ภฺรา (bk&m;)อ่านว่า พะยา เนื่องจากพม่าจะอ่าน ร ออกเสียงเป็น ย ซึ่งที่จริงแต่เดิมกันจะอ่านว่า พรา ใกล้เคียงกับไท ไทยเช่นกัน

จากภาษาสันสกฤตระหว่างคำว่า วร และปุชหะ^{๙๔} ส่วนในวัฒนธรรมมอญ เจดีย์ และพระพุทธรูป กลับถูกเรียกว่า “โจก”^{๙๕} ซึ่งน่าจะมาจากความหมายเดิมคือคำว่า จิต ส่วนในวัฒนธรรมไทใหญ่ นิยมใช้คำว่า “กองมู” สำหรับเรียกเจดีย์ซึ่งมีความหมายตรงกับคำว่ากุศลลักษณะมากที่สุด เพราะคำดังกล่าวมาจากภาษาบาลีผสมพม่าซึ่งแปลว่า “ความดี”^{๙๖}

คราวนี้หันกลับมาดูคำว่า “พระ” กันต่อในความหมายของไทยที่เป็นได้ทั้งคำนามและคำคุณศัพท์ที่มีความหมายถึงการยกย่องให้เกียรติอย่างสูง ดังนั้นท่านผู้ใดหรือสิ่งใดที่เกี่ยวข้องกับท่านผู้มีคุณอันยิ่งใหญ่ มีเกียรติยศอันประเสริฐตามระบบการให้คุณค่าในวัฒนธรรมของไทยก็จะเติมคำนำหน้านามของท่าน ผู้นั้นหรือสิ่งอันเนื่องกับท่านผู้นั้นว่า “พระ” เช่น ผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองแผ่นดินก็มีฐานะเป็น “พระเจ้าแผ่นดิน” ท่านมีเดชมีคุณเหนือหัวอาณาประชาราษฎร์ท่านก็มีฐานะเป็น “พระเจ้าอยู่หัว” มีที่อาศัยอันประเสริฐงดงามด้วยเกียรติยศก็เรียกว่า “พระราชวัง” เป็นต้น ดังนั้นหากท่านผู้ทรงคุณอันประเสริฐอย่างพระเจ้าแผ่นดินจะต้องถึงแก่กาลแตกกายวายชนม์ลงไป ชาติแห่งท่านก็จะถูกเติมด้วยคำคุณศัพท์นำหน้าว่า “พระ” ไปด้วย เช่น กระดูกของท่านก็จะถูกเรียกว่า “พระบรมอัฐิ” เป็นต้น แต่จะไม่นิยมเรียกกันว่า “พระธาตุ”

ดังนั้นคำว่า “พระธาตุ” จึงเป็นชื่อยกเว้นอย่างมีนัยสำคัญอยู่ในวัฒนธรรมทางภาษาของไทยเรา กล่าวคือ “พระธาตุ” นั้นจะใช้เรียกก็แต่เฉพาะเศษทรากร่างกายของบุคคลผู้ทรงคุณธรรมในทางศาสนาที่สามารถขัดเกลากจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเป็นอริยะบุคคลตั้งแต่พระอรหันต์ขึ้นไปจนถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดียังมีการเติมปัจจัยที่ชี้เฉพาะลงไปเพื่อให้เกิดสถานะทางภาษาขึ้นอีกชั้นหนึ่งโดยใช้คำว่า “พระบรมธาตุ”^{๙๗} หรือ “พระบรมสารีริกธาตุ”^{๙๘} สำหรับธาตุของพระพุทธเจ้า และ “พระอรหันตธาตุ” สำหรับธาตุของพระอรหันต์

ดังนั้นเมื่อพระธาตุเหล่านี้ได้ถูกนำไปประดิษฐานไว้ในสิ่งก่อสร้างทรงเจดีย์ สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ก็มีชื่อเรียกว่า พระธาตุเจดีย์^{๙๙} หรือพระบรมธาตุเจดีย์ไปด้วย แต่อย่างไรก็ดีคำว่า พระธาตุเจดีย์ต่อมาก็ได้ถูกตัดทอนกร่อนลงเหลือเพียงคำว่า “พระธาตุ” ไปในที่สุด

ซึ่งต่อมาศัพท์คำว่าเจดีย์และพระธาตุกลับเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายอยู่ในหมู่ชาวพุทธไทยมากกว่าคำว่าสถูปซึ่งเป็นต้นเค้าจากเรื่องซากเรื่องศพที่เกี่ยวข้องกับจุดกำเนิดรูปทรงในทางสถาปัตยกรรมของเจดีย์ที่เรารู้จักกันต่อมาในปัจจุบันนี้

เหล่านี้คือสังเขปที่มาของการใช้ศัพท์ระหว่างคำว่าสถูป เจดีย์ และพระธาตุในมิติทางด้านภาษาของไทยที่ใช้ปะปนกันอยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งต่อไปจะได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของสถูปเจดีย์ และพระธาตุในมิติทางด้านกายภาพต่อไป

^{๙๔} พจนานุกรมเมียนมา, ย่างกุ้ง ๑๙๙๑ หน้า ๒๕๗ เป็นคำนาม แปลว่า ๑. บุคคลอันประเสริฐผู้รู้รอบละ ๔ ๒. พระพุทธรูป เจดีย์ เป็นต้น / ปัจจัยทางภาษาที่ใช้กล่าวยกย่องบุคคลอย่างเช่น ภิกษุและกษัตริย์ เป็นต้น

^{๙๕} udsuf แปลว่า พระเจดีย์ในภาษามอญ (พจนานุกรมเมียนมา ๑๙๙๑ : ๒๗)

^{๙๖} พม่าใช้คำว่า “กองมู” แปลว่า การกระทำอันประเสริฐ เช่น ท่าน คิล เป็นต้น (พจนานุกรมเมียนมา, ๑๙๙๑ : ๑๕)

^{๙๗} พม่าใช้คำว่า “ธัตตอ” แปลว่า “กระดูกแห่งพระพุทธเจ้าที่ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน หรือ พระอรหันต์ (พจนานุกรมเมียนมา, ๑๙๙๑ : ๑๕๔) คำว่า “ธัตตอ” มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “พระธาตุ” ของไทยเพราะคำว่า “ต่อ” เป็นคุณศัพท์ที่แสดงถึงความ ยกย่องอย่างสูง เช่น คำว่า “พระ” ในภาษาไทย

^{๙๘} แปลว่า พระธาตุอันประเสริฐ หรือ พระสรีระธาตุอันประเสริฐที่สุด, บรม มาจากคำว่า บรม แปลว่า “อย่างยิ่ง, ยอดเยี่ยม, สูงสุด, ดีที่สุด” (พจนานุกรม บาลี-ไทย, ๒๕๓๔ : ๓๓๔)

^{๙๙} พม่าเรียกว่า “ธาตุเซติ” ธาตุ คือ ธาตุ และ เซติ ก็คือ เจดีย์

กุสลลักษณะในมิติทางกายภาพ เรื่องราวจากการทวิปสุทธาคณะ

กุสลลักษณะคือเครื่องหมายแห่งความดีที่จะกล่าวต่อไปนี้มีความเกี่ยวเนื่องอยู่กับวัตถุธรรมสำคัญ ๒ ประการ ได้แก่ ๑) เศษทราภขันธวรกายแห่งพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระธาตุอันมีอำนาจในการเรียกศรัทธาของประชาชนได้โดยตรง และ ๒) สิ่งก่อสร้างที่ใช้บรรจุพระธาตุที่เรียกว่า สถูป เจดีย์ ซึ่งต้องอาศัยวัตถุธรรมสำคัญอย่างพระธาตุหรือสิ่งสำคัญอื่นใดบรรจุไว้ภายในจึงจะมีอำนาจเรียกศรัทธาประชาชนให้เข้ามากระทำการบูชาได้ แต่อย่างไรก็ดีในยุคต่อมาเมื่อพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นขึ้นแล้วในชมพูทวีป อีกทั้งยังได้กระจายไปในดินแดนต่างๆ รูปธรรมของสถูปเจดีย์กลับมีความหมายได้ด้วยตัวของมันเองโดยอาจจะมีหรือไม่มีสิ่งสำคัญอย่างพระธาตุหรืออื่นใดบรรจุไว้ก็ได้ ดังที่เอเดรียนกล่าวว่า "...มิใช่ว่าสถูปทุกองค์จะบรรจุพระธาตุ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือพระสถูปเสาหินในเจดีย์-ถ้ำที่อินเดีย"^{๒๑}

ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างพระธาตุและสถูปจึงมีความเกี่ยวเนื่องกันดุจชีวิตที่ต้องประกอบขึ้นด้วยกายซึ่งมีใจครองไว้ฉะนั้น^{๒๒} ด้วยการเทียบเคียงเช่นนี้การเก็บรักษาพระบรมธาตุอันเป็นเสมือนดวงใจทั้งของสถูปและพุทธศาสนิกชนด้วยวิธีการที่ดีที่สุดจึงได้เกิดขึ้นภายใต้เครื่องป้องกันที่อยู่ในรูปของสิ่งก่อสร้างที่เรียกกันว่าสถูป

พระบรมธาตุ : ดวงใจที่ถูกฝังไว้ใต้พื้นดิน

ในยุคแรกแห่งพระพุทธศาสนาก่อนที่พระพุทธรูปจะได้ถือกำเนิดขึ้นมาบนโลกในฐานะตัวแทนรูปกายของพระพุทธรูป^{๒๓} พระธาตุและสถูปได้เคยทำหน้าที่นี้มาแล้วไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ ปี นับตั้งแต่พุทธศักราชที่ ๑ ซึ่งเหล่ากษัตริย์แคว้นมัลละ^{๒๔} ได้จัดให้มีพระราชพิธีถวายพระเพลิงพุทธสรีระขึ้น ณ เมืองกุสินารา บรรดากษัตริย์ทั้ง ๗ เมืองที่ล้อมใสในพระพุทธรูปต่างก็ยกทัพเข้ามายังกุสินาราเพื่อจะรับเอาพระบรมธาตุไปประดิษฐานในบ้านเมืองของตนจนเกือบเป็นศึกใหญ่ขึ้นในกลุ่มผู้นับถือพระพุทธศาสนา ก็ด้วยเพราะความศรัทธาตั้งมั่นในพระบรมศาสดาผู้ทรงคุณอันประเสริฐ แม้จะทรงดับขันธปรินิพพานไปแล้วแต่ทราภขันธวรกายที่ยังคงเหลืออยู่ก็มีอำนาจในการเรียกศรัทธาของศาสนิกชนให้ยึดมั่นอยู่ได้ แม้ผลแห่งความยึดมั่นในกรณีนี้เกือบจะทำให้มีปฏิภินิหารในทางลบตามมาก็ตาม แต่เมื่อเหตุการณ์ได้รับการคลี่คลายด้วยการแบ่งปันพระบรมธาตุอย่างสมานฉันท์เท่าเทียมกันโดยปัญญาของโศณพราหมณ์^{๒๕} แล้วกลับทำให้เกิดความ

^{๒๑} เอเดรียน, ๒๕๔๑:๔๒๑ นอกจากนั้นยังมี ภาพเขียน หรือภาพประติมากรรมรูปสถูปในสมัยพระเจ้าอโศกซึ่งใช้แทนความหมายถึงการปรินิพพานของพระพุทธรูป จนแม้สมัยหลังที่มีพระพุทธรูปขึ้นมาแล้วยังคงปรากฏรูปสถูปควบคู่ไปด้วย เช่น ศิลปสมัยคุปตะ อมราวดี ฯลฯ

^{๒๒} เอเดรียน สนอการส กล่าวไว้ว่า "...พระธาตุเป็น ชีวิตของพระสถูป...เช่นเดียวกับร่างกายมีชีวิต"(๒๕๔๑:๔๒๖)

^{๒๓} พระพุทธรูปเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ.๖๘๘ สมัยพระเจ้ากนิษกะ(น.น. ปากน้ำ, ๒๕๒๕:๑๐) "พุทธรูปจึงมีขึ้นในคันธารราชูปเป็นปฐม(เมื่อในระหว่าง พ.ศ.๓๖๕ จนถึง พ.ศ.๓๘๓) (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕:๘๐)

^{๒๔} กณะกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นมัลละ ซึ่งเป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ใ้การปกครองแบบสามัคคีธรรมโดยพวกมัลละกษัตริย์ เดิมมีนครหลวงชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกปกครองเป็นสองเมืองได้แก่ กุสินารา และปาวา "มัลละ เป็นแคว้นหนึ่งในมหาชนบท ๑๖ แคว้นในสมัยพุทธกาล แคว้นมัลละอยู่ทางทิศใต้ของแคว้นตาคะและโกธะ แคว้นนี้แบ่งออกเป็นสองส่วน คือมีกุสินาราเป็นเมืองหลวงส่วนหนึ่ง และมี ปาวา เป็นเมืองหลวงอีกส่วนหนึ่ง จึงเรียกว่ามัลละแห่งกุสินารา และมัลละแห่งปาวา แม่น้ำ กกุฏรา ปันเขตแดนระหว่างเมืองทั้งสอง"(พินนทรรณาด เชาสุรี, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๕๖)

^{๒๕} พราหมณ์ผู้ใหญ่ ที่มีฐานะเป็นครูอาจารย์ เป็นที่เคารพนับถือของคนจำนวนมากในชมพูทวีป เป็นผู้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้สำเร็จโดยสันติวิธี เป็นผู้สร้างคัมภีระสถูป(พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสนา)

ตั้งมั่นเป็นพลังทางบวกที่ช่วยส่งเสริมความเป็นเครือข่ายให้แก่สังคมชาวพุทธให้เป็นปึกแผ่น ตั้งมั่นขึ้นอีกครั้งหลังจากที่ได้เกิดสัญญาภาคทางสถาบันศาสนาขึ้น^{๖๖} หลังจากที่ได้พระพุทธรเจ้าได้เสด็จเข้าปรีณิพพานโดยอาศัยอำนาจของพระบรมธาตุเป็นสื่อสืบมา

นับแต่นั้นพระบรมธาตุขนาดต่างๆก็ได้ถูกอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ใน พระสถูปของเมืองต่างๆ ๘ เมือง^{๖๗} นับเป็นสถูปประเภทพระบรมธาตุเจดีย์ในยุคแรกของพระพุทธรศาสนาที่เกิดขึ้นในโลก ซึ่งช่วงระยะเวลาก่อนหน้านี้ที่พระพุทธรเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่นานก็เคยมีพุทธรบรรหารตรัสถึงสังเวชนียสถาน ๔^{๖๘} แห่งว่าจะเป็นอนุสรณ์สถานแห่งความระลึกถึงแทนพระองค์ได้ นับเป็นบริโศกเจดีย์ในยุคแรกที่ได้ถูกกำหนดขึ้นโดยพระพุทธรองค์เอง นอกนั้นยังมีเจดีย์อีกสองประเภทในพระพุทธรศาสนาได้แก่ ธรรมเจดีย์ ซึ่งได้แก่สถูปที่การบรรจุพระบรมธาตุสำคัญบางบท^{๖๙} จนแม้พระไตรปิฎกก็ถือเป็นธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์ คือสิ่งใดๆที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศแด่พระพุทธรเจ้า นอกจากนั้นยังมีความนิยมในการสร้างสถูปบรรจุเครื่องพุทธรบริหารประเภทต่างๆตามมามากด้วย^{๗๐}

แต่อย่างไรก็ดีอาจมีความเป็นไปได้ว่าบรรดาพระบรมธาตุที่ได้ถูกนำไปบรรจุไว้ในสถูปของเมืองต่างๆในยุคแรกอาจมีแบบแผนการก่อสร้างที่ไม่เป็นระบบพอที่จะรักษาพระบรมธาตุให้มีความปลอดภัยได้ดีเท่าที่ควร ประกอบกับเมืองแต่ละเมืองที่ได้รับพระบรมธาตุไปต่างก็มีฐานะและอำนาจทางการเมืองที่แตกต่างกันมีทั้งเมืองเล็กที่ปกครองด้วยระบบสหพันธรัฐไปจนถึงเมืองใหญ่ที่ปกครองในระบบเอกราช^{๗๑} ดังนั้นความสามารถในการจัดหาวัสดุสำหรับการก่อสร้างพระสถูปตลอดจนกรรมวิธีในการเก็บรักษาพระธาตุก็อาจจะมีแตกต่างกันไปตามปัจจัยของแต่ละเมือง บางเมืองอาจสามารถสร้างพระสถูปได้อย่างแข็งแรงด้วยวัสดุที่มีความคงทนอย่างเช่นอิฐและศิลา แต่บางเมืองก็อาจเป็นเพียงแค่การพูนดินเอาไว้แล้วเสริมความมั่นคงด้วยการนำท่อนซุงมาทำเป็นพนักกันดินทลายแล้วก่ออิฐปิดทับไว้เท่านั้น^{๗๒}

^{๖๖} ถึงแม้ศาสนาจักรจะตั้งมั่นขึ้นแล้วในหมู่สงฆ์ด้วยพุทธดำรัสที่ว่า “พระธรรมวินัยจะเป็นศาสดาแทนเรา” แต่ในทางอาณาจักรแล้วผู้เขียนคิดว่าคงจะรู้สึกสะเทือนใจไม่น้อยเมื่อผู้นำทางจิตวิญญาณต้องจากไป ปุ่ชุนยอมทำใจไม่ได้ด้วยติดข้องอยู่กับตัวตนแห่งบุคคลมากกว่าการเข้าใจในหลักธรรมเหมือนกับบุคคลในศาสนาจักร

^{๖๗} พระบรมธาตุบรรจุในสถูปทั้ง ๘ เมืองได้แก่ เมืองกุสินารา และปาวาของคณะราชามัลละ เมืองราชกฤห์ของพระเจ้าชาตัตตรุ เมืองเวสาลีของราชาแห่งโมลินคร เมืองกบิลพัสดุ์ของราชาแห่งศากยะ เมืองอัลกัปปะของราชาแห่งลิจฉวี เมืองรามคามนครของราชาโกติยะ และมหาพราหมณ์แห่งเมืองเวฏฐที่ปกครอง

^{๖๘} ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ ปาลุมพินีในแขวงเมืองกบิลพัสดุ์...ที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ ณ โพธิพุกขมณฑลในแขวงเมืองคยา...ที่พระตถาคตเจ้าประทานปฐมเทศนา ณ ตำบลอิสสิปตะนฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี...ที่พระตถาคตเจ้าเข้าสู่ปรีณิพพาน ตำบลสาละวันในแขวงเมืองกุสินารา...(ตำราธิราชอนุภาพ, ๒๕๔๕:๒๓)

^{๖๙} เช่น คากาเยธัมมาช แปลความว่า “ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาจาตรัสสอนเช่นนี้เสมอ”(ตำราธิราชอนุภาพ, ๒๕๔๕:๒๖)

^{๗๐} ถ้าพระบรมธาตุบรรจุที่เมืองโมริยะะ ทะนานตวงพระธาตุ บรรจุที่ใกล้เมืองกุสินารา กับเครื่องพุทธรบริหาร รัตประคต บรรจุที่ป่าฏลบุตร ผ่าอบน้ำ เมืองปัญจาตราช ผ่าน้ำ เมืองโกศลราช โมสิทนต์ เมืองมิถิลา ผ่ากรองน้ำ เมืองวิเทหราช มิดโกนกับกลองเขม เมืองอินทปัตต์ ฉลองพระบาทและสถูปาวา บ้านอุสสิทพราหมณคาม เครื่องลาด เมืองมกุฏนคร ไตรจีวร เมืองภัททราช บาตร เมืองป่าฏลบุตร ผ่ารองนั่ง เมืองอูรราช(พระบรมสารีริกธาตุ, ๒๕๔๓:๓๓๐) ซึ่งกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงมีพระวินิจฉัยว่า “น่าสงสัยจะเป็นของเกิดสมมติกันขึ้นต่อในชั้นหลัง เมื่อพระพุทธรกาลล่วงแล้วช้านาน”(ตำราธิราชอนุภาพ, ๒๕๔๕:๓๔)

^{๗๑} มีบันทึกถึงการแย่งพระธาตุที่ชี้ให้เห็นถึงฐานะทางการเมืองการทหารของเมืองปาวามีกำลังน้อยกว่าเมืองอื่นๆว่า “มีคำปุจฉาว่า เมือง ปาวาอยู่ใกล้กับเมืองทั้งปวง เป็นโฉนดจึงไม่มาถึงก่อน วิสัยเห็นว่ากาตริยทั้งหลาย ณ เมืองปาวาปรึกษากันว่าท้าวพระยาทั้ง ๖ พระนครมีพลมากมายและเมืองเราเป็นเมืองน้อยจำจะต้องตรวจตราดีให้มาก”(พระบรมสารีริกธาตุ, ๒๕๔๓:๓๐๓)

^{๗๒} กรมพระยาดำรงราชานุภาพวินิจฉัยว่า “...พระธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นบรรจุพระธาตุแล้ว ก็จะทำตามกำลังและความสามารถของเมืองที่ได้รับพระบรมธาตุไป...”(ตำราธิราชอนุภาพ, ๒๕๔๕:๓๒) น. ณ ปากน้ำได้กล่าวถึงวัสดุในการก่อพระสถูปรุ่นแรกๆไว้ว่า “สถูปรุ่นแรกก่อด้วยอิฐ

นอกจากนั้นยังอาจมีความเป็นไปได้ว่าเมืองต่างๆที่ได้รับเอาพระบรมธาตุไปบูชาอีกด้วย เพราะมีผู้นำที่ยอมรับนับถือพุทธศาสนาในขณะทีประชาชนส่วนใหญ่ในบ้านเมืองอาจยังมิได้ยอมรับนับถือพุทธศาสนาตามผู้นำไปด้วยก็เป็นได้ เนื่องจากพุทธศาสนายังคงเป็นลัทธิใหม่ที่อาจไม่กระจายลงไปถึงประชาชนอย่างทั่วถึง ดังนั้นสถูปที่ประดิษฐานพระธาตุจึงอาจมิได้รับการบำรุงเอาใจใส่จากประชาชนส่วนใหญ่ในบ้านเมืองมากนัก โดยเฉพาะเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมือง ผู้นำใหม่อาจไม่เลื่อมใสในพุทธศาสนาเช่นเดียวกับผู้นำคนก่อนก็อาจมีความเป็นไปได้^{๓๓}

ด้วยข้อจำกัดเหล่านี้จึงมีผลทำให้พระสถูปโดยเฉพาะที่บรรจุพระบรมธาตุบางองค์เสื่อมสภาพไปได้โดยง่าย ดังนั้นในราวพ.ศ.๘ จึงมีเหตุการณ์ที่ว่าด้วยการเก็บรักษาพระบรมธาตุด้วยวิธีอันปราณีตและมั่นคงอย่างเป็นระบบขึ้นโดยดำริของพระมหากัสสป^{๓๔} ที่เล็งเห็นอันตรายอันจะมีแก่พระบรมธาตุ ท่านจึงถวายคำแนะนำแก่พระเจ้าอชาตศัตรู^{๓๕} ให้ทำการฝังพระบรมธาตุไว้ใต้พื้นดิน^{๓๖}

ในขั้นแรกพระมหากัสสปะได้ทำการรวบรวมเอาพระบรมธาตุจากเมืองต่างๆที่ได้รับไป ในครั้งแรกมาเก็บรักษาไว้ยังกรุงราชคฤห์เพียงแห่งเดียวก่อน^{๓๗} ต่อจากนั้นก็ให้ทำการขุดแผ่นดินลงไปให้ลึกได้ขนาดแล้วปูลาดด้วยแผ่นโลหะ กรูทำห้องเก็บพระธาตุให้มั่นคงด้วยแผ่นศิลาแล้วนำพระธาตุเข้าเก็บรักษาจากนั้นก็ปิดปากหลุมแล้วสร้างพระสถูปครอบทับไว้บนห้องกรูบรรจุพระบรมธาตุ^{๓๘} จากนั้นพระมหากัสสปะได้พยากรณ์ถึงกษัตริย์ผู้มีอำนาจมากในชมพูทวีปนามว่า "อโศก" จะมารับเอาพระบรมธาตุเหล่านี้ไปทำให้แพร่หลายต่อไป

เป็นอันว่ากระบวนการทำให้พระบรมธาตุมั่นคงปลอดภัยเป็นหลักใจแก่พุทธบริษัทก็ได้สำเร็จเป็นแบบแผนลงด้วยการเก็บฝังไว้ใต้พื้นดินตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา^{๓๙}

ภายหลังมีการเพิ่มเติมโดยใช้ศิลาหุ้มไว้ ดังเช่นสถูปที่สัตยจิ"(น.ณ ปากน้ำ, ๒๕๒๙:๑) มกุฏพันธเจดีย์ ซึ่งเป็นสถูปใหญ่ที่สร้างขึ้นในบริเวณที่ถวายพระเพลิงพระพุทธรูปเจ้า ณ เมืองกุสินารา ปัจจุบันก็พบว่าภายใน "เป็นเนินดิน ก่ออิฐหุ้มไว้ เมื่อถูกฝนหนักเข้าก็จะทรุดและพังลง"(วิเทศโพธิคุณ, ๒๕๔๔:๓๐๐)

^{๓๓} กรมพระยาดำรงทรงวินิจฉัยถึงบรรดาเมืองที่มารับแบ่งพระธาตุครั้งแรกว่า "สังเกตตามชื่อเมืองที่ได้พระบรมธาตุไป ที่เป็นเมืองใหญ่มิค่อย เพราะแจกตามมีตามขอ มิได้ถือเอาตามภูมิณฑลเป็นกำหนด...ประกอบกับเหตุการณ์...เช่นเกิดศึกสงครามหรือบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่น"(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕:๓๒)

^{๓๔} พระอรหันตสาวกผู้ได้ชื่อว่าเป็นเลิศในทางรูตงคัตถ์ เป็นผู้ริเริ่มในการทำปฐมสังคายนา ดูรายละเอียดในอนุพุทธประวัติ

^{๓๕} กษัตริย์กรุงราชคฤห์ ผู้ครองแคว้นมคธซึ่งเป็นแคว้นที่มีอำนาจมากแคว้นหนึ่งของชมพูทวีป ท่านทรงปลงพระชนม์พระบิดาคือพระเจ้าปเสนทิโกศลแล้วขึ้นครองราชย์แทนพระบิดา

^{๓๖} เรียกว่า "ธาตุนิธาน" นิธาน แปลว่า เก็บไว้, ตั้งมั่น ดังนั้นคำว่า "ธาตุนิธาน" จึงแปลว่าการรักษาหรือการเก็บไว้ซึ่งพระธาตุ ในจารึกถลองพระธาตุที่ปิปราหวัคคามปรากฏคำว่า "นิธเน" แปลว่า "ฝัง"

^{๓๗} คำานากล่าวว่าพระมหากัสสปะได้รวบรวมพระธาตุจากเมือง ๘ เมืองที่ได้แบ่งพระธาตุไปแต่นำมาได้เพียง ๖ เมืองเท่านั้น เหลือเพียงเมืองรามคามนครเท่านั้นที่ไม่สามารถนำเอาพระธาตุออกมาได้ ด้วยมีพวกนาคคอยเฝ้าทวงหน้อย นอกจากนั้นในตำนานยังกล่าวไว้ว่าพระมหากัสสปะได้อัญเชิญพระบรมธาตุให้มารวมตัวกันด้วยฤทธิ์

^{๓๘} รายละเอียดและกรรมวิธีโดยพิศดารหาอ่านได้ในหนังสือเรื่องพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุอัสสัมหาสาวก พระธาตุพระอรหันต์ หน้า ๑๑๓-๑๑๕

^{๓๙} ธรรมเนียมในการเก็บรักษาพระธาตุในลักษณะดังกล่าวนี้ยังได้แพร่กระจายและถูกกล่าวอ้างถึงอยู่เสมอในตำนานพระบรมธาตุเจดีย์ทั้งในลังกา พม่า และไทย

สถูป: กายอันรักษาไว้ซึ่งดวงจิตถึงสมตลักษณ์^{๕๐} แห่งพระพุทธองค์

เอเดรียนกล่าวว่าสถูปนั้นมีหน้าที่สำคัญอยู่สามประการ “ประการแรก พระสถูปเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า หรือสัญลักษณ์อื่นๆของพระธรรมของพระองค์ ประการที่สอง พระสถูปเป็นสังเขปสถานประการหนึ่งของพระพุทธเจ้า และประการที่สาม พระสถูปใช้เป็นสิ่งก่อสร้างเพื่ออุทิศถวายในทางศาสนา”^{๕๑}

ผู้เขียนมีความเห็นว่านอกจากสถูปจะมีหน้าที่หลักสามประการดังกล่าวแล้วสถูปยังมีหน้าที่เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศาสดาและเรื่องราวทางปรัชญาไปพร้อมกันด้วย โดยเฉพาะเมื่อรูปลักษณะของสถูปได้ผ่านระยะเวลาและแนวคิดในเชิงปรัชญาที่หลากหลายในดินแดนต่างๆ มาแล้วอย่างยาวนาน

แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติต่างๆ ก็ควรต้องหันกลับมาทำความเข้าใจในบริบทพื้นฐานของหน้าที่แห่งสถูปที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเสียก่อน กล่าวคือสถูปนั้นมีหน้าที่โดยโครงสร้าง ๒ ประการได้แก่ ๑) ประโยชน์ใช้สอยในเชิงกายภาพ และ ๒) ความหมายในเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้

ประโยชน์ใช้สอยในเชิงกายภาพ สถูปนั้นมีฐานะเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุ และคงเป็นเรื่องธรรมดาสามัญมาก ๆ หากเมื่อมนุษย์ได้ครอบครองวัตถุที่ได้ถูกกำหนดว่ามีคุณค่า มนุษย์ก็จำเป็นต้องหาสถานที่หรือวิธีการเก็บรักษาวัตถุนั้นให้มั่นคงและปลอดภัยที่สุด ดังนั้นสถูปจึงเป็นสิ่งก่อสร้างรูปแบบหนึ่งที่มนุษย์ได้คิดขึ้นเพื่อเก็บรักษาพระบรมธาตุหรือสัญลักษณ์ในทางศาสนาซึ่งถือเป็นวัตถุมีค่าต่อจิตใจ

หากเปรียบพระบรมธาตุเป็นดวงดวงใจของพุทธศาสนิกชน สถูปก็เป็นเหมือนร่างกายที่ห่อหุ้มดวงใจของพุทธศาสนิกชนเอาไว้เช่นกัน และเมื่อพูดถึงมุมมองในทางศาสนาเรื่องคุณค่าความเป็นมนุษย์ก็จะพบว่าร่างกายของมนุษย์นั้นจะไม่มีคุณค่าใด ๆ หากไร้ซึ่งจิตใจที่ดิ้นรนและมีคุณธรรมครองอยู่ สถูปก็เช่นกันที่มันจะเป็นสิ่งก่อสร้างที่ไม่มีคุณค่าในทางศาสนาใดๆเลย หากขาดเสียซึ่งสิ่งสำคัญในทางศาสนาที่บรรจุไว้ภายในและความหมายที่แฝงอยู่ ส่วนจะสร้างขึ้นด้วยรูปทรงที่ผิดแผกแตกต่างกันเพียงใดก็สุดแท้แต่ปัจจัยของแต่ละดินแดนที่จะกำหนดกันขึ้น แต่อย่างไรก็ดีรูปทรงของสถูปเจดีย์ในดินแดนต่างๆ ส่วนใหญ่ก็ยังคงรักษาเอกรักษ์ของรูปทรงพื้นฐานของสถูปทรงโอคว่ำ^{๕๒} ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยพระเจ้าอโศกในช่วงระหว่างปีพ.ศ.๒๖๙-๓๑๒^{๕๓} ไว้อยู่

และเมื่อหันกลับมากล่าวถึงในเชิงประวัติศาสตร์ก็จะพบว่าหลังจากที่พระเจ้าอโศกได้ทรงนำพระบรมธาตุจากพระสถูปของเมืองราชคฤห์ออกมาแล้วก็ทรงทำการแจกจ่ายพระบรมธาตุให้แก่พระภิกษุออกไปบรรจุไว้ในพระสถูปของหัวเมืองต่างๆ ทั่วประเทศอินเดียถึงจำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์^{๕๔} ซึ่งรูปลักษณะของพระสถูปที่เชื่อกันว่าได้สถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกนั้น

^{๕๐} รูปร่างอันเป็นที่รับรู้ร่วมกัน

^{๕๑} เอเดรียน. ๒๕๔๓: ๔๑๔

^{๕๒} ภาชนะรูปทรงคล้ายขันคว่ำ

^{๕๓} น. ณ ปากน้ำ ๒๕๒๙: ๑

^{๕๔} ในญาโณทัยปกรณ์กล่าวว่าให้สร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่งประจำเมือง ๘๔,๐๐๐ หัวเมืองในดินแดนทั่วชมพูทวีป แต่ละวัดประดับด้วยพระเจดีย์ซึ่งมีอยู่ประจำวัดในครั้งนั้นรวม ๘๔,๐๐๐ เจดีย์ (อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายพิมพ์ ไชยรัตน์และนางสาววิจิตรรัตน์ ไชยรัตน์, ๒๕๔๖: ๘๐)

ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ที่เมืองสาญจีซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะเชื่อว่า“รูปแบบทั้งมวลของพระสถูปและเจดีย์ทรงหอบปราสาทในประเทศทุกประเทศของเอเชียต่างก็เกิดมาจากพระสถูปแบบสาญจีไม่โดยตรงก็โดยอ้อม”^{๔๔}

รูปลักษณะทางกายภาพที่หลากหลายของสถูปในอินเดีย

“สถูปเจดีย์เป็นอนุสรณ์สถานที่มีความเป็นมาตั้งแต่อินเดียโบราณถูกนำมาใช้เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง โดยมีต้นเค้าจากสถูปสาญจีของอินเดีย และวิวัฒนาการต่อเนื่องตามยุคสมัย พร้อมกับการแพร่ขยายสู่วัฒนธรรมข้างเคียงคู่ไปกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศิลปวัฒนธรรมลังกา พุกาม ซึ่งส่งทอดวัฒนธรรมสู่ดินแดนในสยามประเทศอีกต่อหนึ่งพร้อมกับวัฒนธรรมอินเดียอันเป็นแม่แบบ”^{๔๕}

สถูปในสมัยพระเจ้าอโศกที่สาญจีเป็นสถูปสี่ฐานกลมทรงโอคว่ำขนาดใหญ่ ซึ่งอินเดียเรียกว่า “อันทะ”^{๔๖} ที่ตั้งอยู่บนฐานระเบียงซึ่งให้เดินประทักษิณรอบพระสถูป ส่วนด้านบนของสถูปมีรั้วศิลาสี่เหลี่ยมจัตุรัสกั้นล้อมรอบฉัตรสามชั้นซึ่งปักไว้ตรงกลาง สถูปรูปทรงดังกล่าวเป็นสถูปที่ได้รับการสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓

สถูปที่สาญจี

สถูปยุคต่อมาได้ค่อยๆพัฒนาขึ้นในเรื่องเครื่องตกแต่งบนองค์สถูปที่ยังคงรูปโอคว่ำขนาดใหญ่ไว้เช่นเดิม^{๔๗} เรื่อยมา เช่น ในสมัยราชวงศ์คุงคะราวพุทธศตวรรษที่ ๔-๕ ที่แม้พุทธศาสนาจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากผู้ปกครองแต่ชุมชนต่างๆก็ยังถือพุทธและบำรุงพระสถูปอยู่ ดังที่กรมพระยาดำรงฯทรงมีพระวินิจฉัยว่า “คนทั้งหลายพากันศรัทธาทำเครื่องประดับศิลาให้สว่างามยิ่งขึ้น”^{๔๘} นอกจากนั้นยังเป็นช่วงที่นิยมสร้างสถูปและเริ่มดัดแปลงรูปทรงพระสถูปบ้างแล้ว ดังที่กรมพระยาดำรงฯทรงวินิจฉัยว่า“...ถ้าว่าตามโบราณวัตถุสร้างในสมัยที่กล่าวนี้ ดู

^{๔๔} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๒๗๗

^{๔๕} สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ความเป็นมาของสถูปเจดีย์ในสยามประเทศ, ๒๕๒๙: ๑

^{๔๖} แปลว่า “ไข่” ปรากฏในหนังสือเรื่อง ธรรมจักร ของ ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๐๘: รูปที่ ๒ และ สัญลักษณ์แห่งพระสถูปของ เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๒๓๕

^{๔๗} นอกจากนั้นในส่วนฐานประทักษิณยังทำเป็นมุขยื่นออกทั้งสี่ทิศแล้วปักไว้ด้วยเสาหิน ๔ แห่งที่หน้าสถูป และภาพแกะสลักอีกมากมาย

^{๔๘} ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕: ๕๓

เหมือนจะชอบสร้างพระสถูปยิ่งกว่าอย่างอื่น...ตลอดจนความคิดที่แก้ไขรูปทรงพระสถูป เช่น ต่อยอดให้สูงและทำฐานทักษิณรององค์(ระฆัง)สถูปเป็นหลายชั้น ก็เห็นจะเกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ ศุภะครองมคธราช^{๕๐}

ต่อมาในสมัยคันธาระช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑^{๕๑} คาบเกี่ยวมายังสมัยอมราวดี ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙^{๕๒} จนเข้าสู่ยุครุ่งเรืองของราชวงศ์คุปตะช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๒^{๕๓}

เมื่อมาถึงยุคนี้สถูปของอินเดียได้พัฒนารูปทรงขึ้นอย่างชัดเจนด้วยการยืดช่วงฐานขึ้น รับส่วนโอคว่าที่มีการย่อขนาดให้เล็กลงแล้วทำปากโอให้คอดเข้า จึงทำให้รูปทรงของโอ เปลี่ยนไปมีรูปทรงคล้ายบาตรพระทรงป้าน^{๕๔} ซึ่งน่าจะเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้เรียกโอคว่านี้เสีย ใหม่ว่า “บาตรคว่ำ” และ “ระฆัง”^{๕๕} ตามมาเป็นลำดับ โดยเฉพาะเมื่อตัวโอคว่าที่มีมาตั้งแต่สมัย พระเจ้าอโศกได้ถูกทำให้ยืดขึ้นซึ่งพบได้ในสถูปของลังกา

การที่ฐานของสถูปในสมัยคุปตะได้ถูกทำให้ยืดขึ้นนั้นก็น่าจะเนื่องมาจากความนิยมในการประดับตกแต่งบนส่วนโอคว่าที่มีเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยลวดลายต่างๆซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่สมัย คันธาระและอมราวดี การประดับเหล่านี้ได้ทำให้รูปทรงของโอคว่าดูเหมือนจะถูกแยกออกเป็น สองส่วนมาตั้งแต่ต้น ประกอบกับเมื่อมีความนิยมในการย่อส่วนสถูปตามแบบเดิมที่นิยมสร้างกันในสมัยพระเจ้าอโศกเข้าไปไว้ในถ้ำประเภท “เจติยวิหาร” ดังปรากฏอยู่ในถ้ำการีสซึ่งสร้างถูก ขึ้นใน ราวพุทธศตวรรษที่ ๕-๖^{๕๖} การจำลองนั้นได้ทำให้ชั้นลานประทักษิณ และรั้วชั้นล่างที่มี มาแต่เดิมกลายมาเป็นเพียงการซ้อนชั้นกันขึ้นไปของสถูปเท่านั้น การจำลองด้วยการตัดทอน ส่วนประกอบต่างๆลงเช่นนี้เองที่อาจเป็นปัจจัยทำให้สถูปของคุปตะมีรูปทรงที่ยืดยาวขึ้นจน แตกต่างจากสถูปยุคแล้วๆมา ส่วนด้านบนของบาตรคว่ำที่จากเดิมเคยทำเป็นรั้วโปร่งมาตั้งแต่ สมัยพระเจ้าอโศกก็ประดิษฐ์คิดทำขึ้นเป็นแท่นสี่เหลี่ยมจัตุรัสทึบซึ่งบางครั้งก็พบว่ามีการทำเสา หานขึ้นเลียนแบบเสารั้วที่เคยมีมาแล้วแต่เดิม ส่วนฉัตรแปลเป็นลูกแก้วเรียงซ้อนชั้นชิดติดกัน ขึ้นไปเป็นทรงกรวย

นอกจากรูปทรงของฐานและบาตรคว่ำจะดูเหมือนกับได้ถูกประสานเข้าเป็นส่วนเดียว กันแล้ว สถูปในยุคนี้ยังมีการเพิ่มเติมฐานสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นรับกันขึ้นไปอย่างซับซ้อนอีกด้วย จนอาจเปรียบได้กับการยกองค์สถูปขึ้นไปตั้งอยู่บนฐานบัวฉนวนั้น (ดูภาพประกอบที่ ๒)

^{๕๐} คัมภีร์ราชนภาพ, ๒๕๔๕: ๕๔

^{๕๑} พ.ศ. ๕๐๐-๕๐๕๐ (รัตน โปธิ์, ๒๕๐๕: ๑๓) ตั้งอยู่ในเขตอินเดียเหนือแถบแคชเมียร์

^{๕๒} พ.ศ. ๗๐๐-๘๕๐ (รัตน โปธิ์, ๒๕๐๕: ๑๔) ตั้งอยู่ในแคว้นอานธระในเขตอินเดียใต้ “ภาพจำหลักในสมัยอมราวดีมีรูปสถูปที่ตกแต่ง ลวดลายอย่างวิจิตรพิสดาร ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในสมัยอมราวดีนั้น สถูปมีรูปร่างเป็นเช่นไร (น. ปากน้ำ, ๒๕๒๕: ๑๑) ลวดลายตกแต่งส่วนใหญ่เป็นลายพวงอุษะและลวดลายต่างๆ

^{๕๓} พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐ (รัตน โปธิ์, ๒๕๐๕: ๑๔) ตั้งอยู่ในเขตภาคกลางหรือมณฑลประเทศ

^{๕๔} คือขอบคอบาตรไม่สูงเหมือนอย่างที่พระไทยใช้กันอยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งเชื่อกันว่าแต่เดิมบาตรพระก็ทรงเป็นทรงป้านคอดไม่คอดสูง แต่จะมี ทรงคล้ายชั้นที่ปากสอบเข้าไปนิดหนึ่งเท่านั้น เหมือนอย่างบาตรที่ใช้ในประเพณีพม่า

^{๕๕} ในพม่าเรียกว่า “คองลอง” ซึ่งแปลว่า “ระฆัง” เช่นกันซึ่งบางครั้งก็พบว่าเรียกว่า “ตะเบียบหมอก” ซึ่งแปลว่า “บาตรคว่ำ” ซึ่งน่าจะเป็นศัพท์ เดิมที่ติดมาจากรูปทรงของสถูปในเช่นกันแต่ไม่นิยมเรียกเท่าคำว่าองค์ระฆังเพราะสื่อถึงรูปทรงจริงของสถูปพม่าได้มากกว่า

^{๕๖} อ้างจากภาพของ Benjamin Rowland, ซึ่งประกอบในหนังสือเรื่องตำนานพระพุทธเจติย์, ๒๕๔๕.

ช่วงที่ราชวงศ์คุปตะเรืองอำนาจในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๒ นั้นเป็นช่วงเวลาพุทธศาสนาแบบมหายานที่ได้รับช่วงสืบต่อมาตั้งแต่สมัยคันธาระได้รับการส่งเสริมเป็นอย่างมาก หลักปรัชญาอันซับซ้อนของพุทธศาสนาแบบมหายานในช่วงนี้ได้ทำให้เกิดความแนวคิดในการพยายามที่จะดัดกลืนเอาลัทธิไสยศาสตร์ของศาสนาพราหมณ์เข้ามาผสมกับหลักการทางศาสนาพุทธ ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์ก็ได้พยายามปฏิรูปหลักคำสอนเดิมของตนให้กลมกลืนเข้ากับหลักการของพุทธศาสนา^{๕๙} ยุคทองของมหายานในช่วงนี้จึงมีพิธีกรรมอันซับซ้อนเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ทางปรัชญาและมนตราอันลึกลับ^{๖๐} แนวคิดของพุทธศาสนาแบบมหายานเหล่านี้ยังได้รับการส่งเสริมให้รุ่งเรืองสืบมาในสมัยราชวงศ์ปาละซึ่งเรืองอำนาจอยู่ในเขตเบงกอล^{๖๑} ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ อีกด้วย

ด้วยเหตุผลทั้งหมดนี้จึงมีความเป็นไปได้ว่าแบบแผนและสัณฐานของสถูปในอินเดียยุคนั้นได้ค่อยๆ มีพัฒนาการของรูปแบบที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ เพื่อแสดงสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในแนวคิดทางปรัชญาของมหายานเอง เช่น องค์สถูปมีการก่อสร้างที่ซับซ้อนหลายยอดหลายมุม และเต็มไปด้วยการประดับรูปพระโพธิสัตว์และเทพเจ้าต่างๆ ฐานของพระสถูปมีการย่อมุมตามระบบมณฑลละ รวมไปถึงการแปลงพระสถูปทรงกลมให้เป็นทรงวิมานซ้อนชั้นกันขึ้นไปตามอย่างเทวาลัยของศาสนาพราหมณ์ซึ่งปรากฏอยู่ที่พุทธคยา^{๖๒} อีกด้วย

ในขณะที่รูปทรงสถูปในราชวงศ์คุปตะและปาละตอนปลายมีความซับซ้อนที่มากขึ้นเรื่อยๆ จากแนวคิดของมหายาน แต่รูปทรงของสถูปในประเทศลังกาก็ยังคงรักษารูปแบบที่เรียบง่ายในสมัยพระเจ้าอโศกเอาไว้ได้อย่างเหนียวแน่นพร้อมไปกับการก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางทาง พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทแทนที่อินเดีย^{๖๓}

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ พุทธศาสนาแบบเถรวาทได้เจริญยิ่งขึ้นในลังกาหลังจากที่ได้ตั้งมั่นมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก แม้ในอินเดียในช่วงนี้จะเป็นมหายานหมดสิ้นแล้วแต่ลังกาก็ยังรักษาความบริสุทธิ์ของเถรวาทเอาไว้ได้^{๖๔} ด้วยเหตุที่ลังกามีคติแตกต่างจากมหายาน

^{๕๙} "...แม้พวกพราหมณ์เริ่มพยายามแก้ไขศาสนาของตนแข่งพระพุทธศาสนา..." (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๕๕: ๑๐๔) เรียกชื่อใหม่ว่าศาสนาฮินดู เป็นยุคแห่งการสรรเสริญพระนารายณ์เป็นพิเศษ เกิดมีคัมภีร์ปุราณะและแนวคิดอวตาร ที่กล่าวว่าพระพรเจ้าเป็นอวตารหนึ่งของพระนารายณ์ คุรบาละเอียดใน ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนาเล่ม ๕ พุทธศาสนาในอินเดีย ตอน ๕ ๒๕๓๐: ๓

^{๖๐} งานค้นคว้าของเอเดรียน ไดบียันถึงแผนผังของสถูปอันซับซ้อนทั้งของมหายานและเถรวาทว่ามาจากการขยายแผนผังของมณฑลจากยันตร ลายละเอียดอ่านใน สัญลักษณ์แห่งพระสถูป บทที่ ๑๒ แผนผังพระสถูปที่เป็นมณฑล

^{๖๑} ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย

^{๖๒} เรียกว่า "มหาโพธิ์" ตั้งอยู่ในเขตภาคกลางของอินเดีย "มหาสถูป" นี้อาจถูกสร้างขึ้นในเวลาใดเวลาหนึ่งในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ และ ๑๓ ก็ได้ (พินยณทรนาค เชาว์รี, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๑๐๔)

^{๖๓} ในช่วง พ.ศ. ๑๒๗๑-๑๓๔๐ เป็นยุคที่มหายานรุ่งโรจน์และแตกแขนงมากมายอยู่ในดินแดนของอินเดียจึงเกิดปฏิปักษ์กันระหว่างเถรวาทกับมหายานมากขึ้นเรื่อยๆ ด้วยมีการแปรผันคำสอนเดิมไปเป็นแบบคันถะ มัถะยาน (น. ๒๕๒๙: ๑๖) ประกอบกับช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ พระเจ้ามณฑลคุชชัตริย์ฮินดูได้ทำลายพุทธศาสนาอย่างย่อยยับในแคว้นแคว้นเมียร์ตลอดจนถึงเขตเบงกอล "พระสงฆ์และชาวพุทธถูกฆ่าตายจำนวนนับไม่ถ้วน" (สวีสดี เขมกปสิทธิ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๓๓)

^{๖๔} ทั้งนี้อาจจะเนื่องด้วยลังกามีการสังคายนาพระไตรปิฎกด้วยการบันทึกลงเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรกด้วยภาษาบาลีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ จึงทำให้เถรวาทยังคงความบริสุทธิ์อยู่ ประกอบกับใน พ.ศ. ๗๐๐ ลังกาได้เขียนพระไตรปิฎกเป็นภาษาของตนเอง คือภาษาสิงหล (สวีสดี เขมกปสิทธิ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๑๔) จนแม้แต่พวกพระสงฆ์เถรวาทในดินแดนอินเดียยังต้องมาขอคัดลอกแล้วแปลออกเป็นภาษาบาลี (ภาษาบาลี) อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๙๕๖

อย่างสิ้นเชิง^{๖๓} จึงทำให้สถูปแบบลังกามีรูปทรงที่แตกต่างไปจากสถูปของคุปตะและปาละตอนปลายอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือมีการเน้นส่วนโอคว่ำให้มีขนาดใหญ่ซึ่งได้แบบไปจากอินเดีย... ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก^{๖๔} แต่ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบให้แตกต่างไปจากสถูปเดิม เช่น การใช้บัลลังก์แท่งที่แบนราบสี่เหลี่ยมที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก การใช้ชั้นลูกแก้วซึ่งเรียงร้อยกันขึ้นไปเป็นทรงกรวยแทนฉัตร ส่วนยอดก็ทำเป็นทรงหม้อน้ำมนต์ ซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากเจดีย์ของพวกมหายานที่คิดทำขึ้นมาตั้งแต่สมัยคุปตะ^{๖๕} ส่วนชั้นฐานก็ทำเป็นฐานเขียงหรือฐานบัว^{๖๖} ข้อนรับรองสถูปขึ้นไป ซึ่งบางครั้งก็พบว่าสถูปฐานกลมนั้นได้ตั้งซ้อนอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมซึ่งมีข้างยื่นหนุนอยู่โดยรอบ^{๖๗} ซึ่งเป็นรูปทรงเดียวกับที่ส่งอิทธิพลเข้าสู่อาณาจักรสุโขทัย (ดูภาพประกอบที่ ๓)

เมื่อก้าวมาถึงตรงนี้ก็เป็นที่รู้ได้ว่าสถูปในพุทธศาสนานั้นมีการแตกแยกออกเป็นสองสายด้วยลัทธินิกายคือมหายานและเถรวาท ซึ่งนิกายทั้งสองต่างก็ได้เผยแพร่แนวคิดและวัฒนธรรมของตนออกไปยังดินแดนต่าง ๆ รวมถึงดินแดนในอุษาคเนย์ทั้งที่มีอาณาจักรตั้งอยู่บนเกาะ อย่างเช่น ชาวอินโดนีเซีย และอาณาจักรบนแผ่นดินใหญ่ เช่น พุกาม สุโขทัย และล้านนา ซึ่งกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระวินิจฉัยถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมธาตุกับพระสถูปซึ่งสัมพันธ์กันนิกายทางศาสนาไว้ว่า

“สถูปนั้นเดิมสร้างสำหรับบรรจุพระบรมธาตุ ตามแบบแผนอันมีประเพณีในมัชฌิมประเทศมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล... สันนิษฐานว่าการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์คงสร้างกันแพร่หลายตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชแจกพระบรมธาตุไปประดิษฐานไว้ ณ ประเทศที่ต่าง ๆ... แต่สังเกตพระสถูปที่สร้างกันตามนานาประเทศภายนอกอินเดีย ยังถือเป็นคติต่างกันประเทศที่ถือลัทธิหินยาน เช่น ลังกา พม่า มอญ ไทย มักสร้างสถูปเป็นธาตุเจดีย์... แต่ฝ่ายประเทศที่ถือลัทธิมหายาน เช่น ทิเบต จีน และญี่ปุ่น (แม้ชาวและขอมแต่โบราณ) มักสร้างพระสถูปเป็นอุเทสิกเจดีย์... เห็นจะเนื่องในตำนานของพระพุทธศาสนาเป็นมูลเหตุ... พระเจ้าอโศกมหาราชแบ่งพระบรมสารีริกธาตุแจกให้ไปสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นมากมายหลายแห่ง ประเทศและมณฑลที่ได้รับพระพุทธศาสนาไปแต่ครั้งนั้น ย่อมนับถือว่าพระสถูปเป็นธาตุเจดีย์มาแต่เดิม จึงถือกันเช่นนั้นต่อมา ฝ่ายประเทศที่ถือลัทธิมหายาน เพราะเหตุลัทธินี้เกิดขึ้นภายหลังมาช้านานนับร้อยปี

^{๖๓} มีคำในเชิงคำพิพากษามหายานปรากฏอยู่ในคัมภีร์ที่ปวงศ.(ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป) ความว่า “...ภิกษุพวกกระทำการหลังคิได้กระทำสิ่งที่เป็นเลวหนามขึ้นในศาสนา ได้ทำลายเสียซึ่งมูลสังคหะ คือสังคายนาคืออันได้แก่ปฐมสังคายนาคแล้วกระทำสังคายนาคเลวเคลื่อนจากหลักเดิม... ได้ทำให้ธรรมเดิมผิดเพี้ยนไปมากเหลือไว้แต่เงาแห่งพยัญชนะ... ได้กระทำซึ่งพระสูตรและพระวินัยแบบแผนปลอมขึ้น...” (คัมภีร์ที่ปวงศ., ๒๕๖๖: ๖๐)

^{๖๔} น.น. ปากน้ำ, ๒๕๒๕: ๑๕

^{๖๕} น.น. ปากน้ำกล่าวถึงการแผ่อิทธิพลมหายานในช่วงแรกมาสู่ลังกาในสมัยคันธาระแต่ก็ได้ถูกกำจัดอิทธิพลทางความคิดออกไป นอกนั้นกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า “เมื่อพุทธกาลล่วงเข้า ๑๐๐๐ ปีการถือพระพุทธศาสนาในอินเดียเกิดผันแปร... ชาวอินเดียมักถือพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ระคนกันไป... ฝ่ายลังกาบ้านเมืองก็ไม่ใช่ปกติเสมอมา เพราะลังกาอยู่ต่อแดนกับเมืองพวกทมิฬ... พวกทมิฬข้ามไปตั้งเมืองลังกาครั้ง และบางครั้งได้ครอบครองบ้านเมืองอยู่นาน” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕: ๑๕๒) “พุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้รับเอาลัทธิตันตระของฮินดูเข้ามา... ลัทธินี้เดิมทีเกิดขึ้นทางอินเดียได้” (ระแบบ ฐิตญาโน, ๒๕๓๐: ๑๗)

^{๖๖} ฐานเขียงคือฐานทรงกลมรูปทรงคล้ายดั่งเขียง ฐานบัวคือการทำให้ขอบของฐานเขียงซึ่งเรียบเกลี้ยงมีความโค้งแหลมแบบทรงดอกบัวดูม

^{๖๗} ไทยเรียกว่าเจดีย์ทรงช้างล้อม

พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้แจกพระธาตุให้ไปสร้างพระสถูปประดิษฐานไว้เหมือนครั้งพระเจ้าอโศก การสร้างพระสถูปเป็นแต่ทำอย่างธรรมเนียมจึงกลายเป็นอุเทสิกะเจดีย์^{๖๔}

ท้ายที่สุดแห่งหัวข้อนี้ผู้เขียนอยากจะทำความเข้าใจกับท่านผู้อ่านว่าการแบ่งยุคสมัยกับพัฒนาการของรูปทรงสถูปที่กล่าวมานั้นมิได้หมายความว่าเมื่อระยะเวลาแห่งพัฒนาการของสถูปได้เดินทางมาถึง ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งแล้วรูปทรงเดิมจากช่วงศตวรรษที่แล้วจะสูญหายหรือหมดลงไปโดยทันทีทันใด แต่มีความเป็นไปได้ว่ารูปทรงของสถูปในยุคที่ผ่านมายังคงมีการก่อสร้างสืบต่อกันมาในบางพื้นที่และ/หรืออาจจะค่อย ๆ ลดลงเป็นลำดับจนค่อย ๆ เสื่อมความนิยมไปในที่สุด หรืออาจจะกลับมาได้รับความนิยมใหม่ หรือแปรรูปไปเพียงเล็กน้อยก็ได้

ดังนั้นหากจะตั้งข้อสงสัยว่าทำไมสถูปยุคนี้ถึงไม่สอดคล้องกับช่วงระยะเวลาที่ได้กำหนดไว้^{๖๕} หรือเวลานี้มันต้องสถูปรูปทรงอย่างนี้ก็จะทำให้เสียเวลาเปล่าที่จะพยายามคาดคะเนความจริงจากวัตถุที่สัมผัสอยู่ด้วยตาและทฤษฎีที่ถูกกำหนดครอบเอาไว้โดยที่ยังไม่พบหลักฐานในทางอื่นเข้ามาประกอบ ดังนั้นการกำหนดโดยทฤษฎีในเรื่องรูปลักษณะและช่วงระยะเวลาจึงเป็นแต่เพียงโครงสร้างคร่าว ๆ เพื่อให้เราใช้สำหรับการประกอบการพิจารณาอย่างกว้างๆ เท่านั้น

ต่อไปขอเสนอให้ท่านผู้อ่านได้หันกลับมาพิจารณารูปทรงของพระสถูปที่ได้กล่าวมานี้จะหาหลักฐานเสียมิได้เลยที่จะต้องเจอกับความหมายและการให้คำนิยามต่อส่วนประกอบต่างๆ ขององค์สถูป^{๖๖} ซึ่งบรรดาเหล่านักคิด นักปรัชญาและบรรดาช่างต่างก็ได้พยายามสร้างสาบูรณาการให้กายภาพของสถูปมีความงดงามขึ้นตามลำดับแห่งช่วงเวลาภายใต้ความหมายทางปรัชญาไปพร้อมกันซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนี้

ความหมายในเชิงสัญลักษณ์ของสถูป สัญลักษณ์คือเครื่องหมายส่วนหนึ่งที่เป็นตัวแทนของภาพรวมทั้งหมด

สถูปได้กลายเป็นเครื่องหมายทางศาสนาส่วนหนึ่งที่ได้ผ่านพัฒนาการมาอย่างยาวนานจากยุคแรกที่เป็นเพียงแค่มูลดินฝังเท้ากระดูก และมูลดินนั้นก็จะไม่มีคุณค่าและความหมายอันใดเลยหากไม่มีเท้ากระดูกของบุคคลหรือสิ่งสำคัญฝังไว้ และเพราะมนุษย์มีธรรมชาติในการให้ความหมายต่อสิ่งต่างๆ ดังนั้นการให้คำนิยามความหมายต่อสถาปัตยกรรมของสถูปเจดีย์จึงเกิดขึ้นตามมา เพื่อประโยชน์ในการแทนค่า และเพื่อประโยชน์ในการสื่อสารอะไรบางอย่าง ซึ่งในที่นี้คือเรื่องราวทางศาสนาและปรัชญา ทั้งหมดนี้จึงโยงเข้าสู่ประโยชน์ของสถูปในเชิงสัญลักษณ์ซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้

^{๖๔} ตำราฐานภาพ, ๒๕๔๔: ๑๔๗-๑๔๘

^{๖๕} เอเดรียน ได้จัดแบ่งรูปทรงของสถูปไว้ ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) พระสถูปรูปโดม มีองค์ประกอบที่เด่นชัดอยู่ตรงส่วนองค์ระฆังทรงโดมที่มีขนาดใหญ่ เป็นพระสถูปรุ่นแรกของอินเดียซึ่งปรากฏต้นแบบหลงเหลืออยู่ที่สตูปจี ๒) พระสถูปฐานระเบียง มีองค์โดมขนาดเล็กแต่มีฐานเป็นแท่นขนาดใหญ่กว้างขวางซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ตัวอย่างคือสถูปบุโรพุทโธในอินโดนีเซีย ๓) พระสถูปทรงหอบปราสาท เป็นสถูปที่มีโครงสร้างคล้ายหอบปราสาทลดหลั่นหลายชั้น ตัวอย่างคือเจดีย์ที่พุทธคยา

“สัญลักษณ์ทำหน้าที่เป็นสะพานทางปัญญาที่เชื่อมสิ่งที่มองเห็นเข้ากับสิ่งที่เรามองไม่เห็น เชื่อมสิ่งที่มิได้วัดจนเข้ากับสิ่งที่ไร้รูปแบบ และเชื่อมสิ่งที่เราอธิบายได้เข้ากับสิ่งที่เราอธิบายไม่ได้...”^{๗๐}

ด้วยสอุปมีฐานะเป็นที่บรรจุวัตถุสำคัญในทางจิตใจ สอุปจึงมีฐานะเป็นสัญลักษณ์แทนสิ่งสำคัญที่ถูกบรรจุเอาไว้ภายในนั้นด้วย นอกจากนั้นสอุปยังได้ขยายพื้นที่แห่งสัญลักษณ์ของตนออกไปเป็นตัวแทนของอนุสรณ์สถานและเรื่องราวทางอภิปรายในทางศาสนาไปพร้อมกัน ซึ่งทั้งหมดจะแยกเสียมิได้เลยระหว่างสัญลักษณ์ในเชิงกายภาพ กับสัญลักษณ์ในเชิงปรัชญาและเรื่องราวทางศาสนาซึ่งสามารถแจกแจงได้ ๔ หัวข้อดังนี้

๑) สอุปมีฐานะเครื่องหมายซึ่งบอกตำแหน่งที่ประดิษฐานพระธาตุ

เมื่อพระธาตุได้ถูกประดิษฐานไว้ใต้พื้นดินแล้ว อะไรเล่าจะเป็นเครื่องหมายที่ชี้ให้เห็นถึงสถานที่อันประเสริฐนั้นได้ ดังนั้นสอุปทรงโอคว่าซึ่งมีพัฒนาการมาจากพูนดินที่ใช้ในการฝังเก้ากระดูกจึงได้กลายมาเป็นรูปทรงของพระสอุปที่ใช้ประดิษฐานพระบรมธาตุในยุคแรก มีบันทึกว่าในสมัยพระเจ้าอโศกพระองค์ได้ทรงทำการรื้อค้นพระสอุปร้างตามที่ต่าง ๆ เพื่อค้นหาพระบรมธาตุแต่ก็ไม่ทรงพบ จนกระทั่งเสด็จไปยังเมืองราชคฤห์มีภิกษุผู้เฒ่าดาบอดอายุได้กว่าร้อยปีทูลเรื่องราวให้พระองค์ฟังว่าตอนท่านเป็นสามเณรมีพระเถระพาท่านไปบูชาพระสอุปใหญ่องค์หนึ่งเป็นประจำแล้วบอกกับท่านว่านี่คือพระสอุปที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ เมื่อทรงทราบดังนั้นแล้วก็ทรงขุดพระสอุปพบพระบรมธาตุแล้วอัญเชิญออกแจกจ่ายทั่วไปในดินแดนต่าง ๆ พร้อมกับพระธรรมทูตที่ทรงส่งไปเผยแผ่

แต่อย่างไรก็ดียังมีพระสอุปประเภทที่ไม่มีพระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ภายในก็มี แต่เป็นสอุปที่แสดงถึงความสำคัญของสถานที่ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธเจ้า หรือตำนานที่เกี่ยวกับท่าน ซึ่งถือเป็นบริโศกเจดีย์อีกประเภทหนึ่ง

๒) สอุปมีฐานะสังเวชนียสถาน

สังเวชนียสถาน คือ สถานที่อันควรสดใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงมีพุทธานุญาตไว้ด้วยกัน ๔ สถานที่ ได้แก่ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และ ปรีณิพพาน ซึ่งถือเป็นบริโศกเจดีย์ประเภทสถานที่สี่แห่งแรกในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นที่เคารพของพุทธศาสนิกชนมาแต่แรก เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้อะไรเล่าจะเป็นเครื่องชี้บอกให้รู้ว่าสถานที่นี้มีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชน ดังนั้นสอุปจึงได้รับการสถาปนาขึ้นเพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งบุญสถานเหล่านี้

เนื่องจากพื้นที่ที่มีความสำคัญในฐานะเครื่องเตือนใจของพุทธศาสนิกชนอยู่เป็นอันดับแรก สอุปในกรณีนี้จึงมีฐานะเป็นเครื่องหมายซึ่งเน้นย้ำให้เห็นความสำคัญของสถานที่อย่างเป็นทางการมากขึ้นโดยอาจไม่จำเป็นจะต้องมีพระบรมธาตุบรรจุอยู่ก็ได้ดังที่เอเดรียนกล่าวว่า “มิใช่สอุปทุกประเภทจะบรรจุพระธาตุ”^{๗๑} นอกจากจะมีสอุปประเภทที่สร้างขึ้นบนสถานที่อันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธเจ้าโดยหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้วก็มีสอุปชนิดที่ได้ถูกสร้างขึ้นบน

^{๗๐} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๔

^{๗๑} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๔๑๘

พื้นที่สมมติที่เกิดขึ้นในทางตำนานอันเกี่ยวเนื่องกับอดีตชาติของพระพุทธเจ้าอีกด้วย ดังที่กรมพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวถึงสถูปชนิดนี้ว่า "...เพราะคันธารราชไม่มีสถานที่ซึ่งพระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตไว้ให้เป็นบริภคเจดีย์ เหมือนเช่นที่มีในมัชฌิมประเทศ จึงสมมติที่ตำบลต่าง ๆ ซึ่งอ้างเข้าเรื่องพุทธ เช่นว่าเมื่อพระองค์ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีอย่างนั้นๆ ณ ที่ตำบลนั้นๆ..."^{๗๒}

๓) สถูปในฐานะเครื่องอุทิศทางศาสนา

การสร้างสถูปเป็นการทำกุศลรูปแบบหนึ่งในพุทธศาสนา แม้การก่อพระสถูปขึ้นด้วยทรายก็ยังอันสงฆ์อันยิ่งใหญ่ดังปรากฏข้อความในพระไตรปิฎกว่า "ท่านพระปุนนาคปุบผิยะเถระ เมื่อครั้งท่านเกิดในกัปที่ ๙๒ ...เป็นพรานได้เข้าไปยังป่าใหญ่ พบต้นบุญนาคมีดอกบาน จึงระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ได้เลือกเก็บดอกบุญนาคนั้น เอาแต่ที่มีกลิ่นหอมสวยงาม แล้วก่อสถูปบนเนินทรายบูชาแด่พระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ ด้วยพุทธบูชา นั้นจึงไม่ไปสู่ทุกคติเลย"^{๗๓}

ความเชื่อในเรื่องกุศลที่เกิดขึ้นจากการสร้างสถูปคงเนื่องมาจากความเชื่อที่ว่า "พระสถูปเป็นสัญลักษณ์ของธรรมะ การสร้างพระสถูปเท่ากับเป็นหนทางที่ช่วยเผยแผ่และย้ำหลักธรรม... พระสถูปเป็นสิ่งเสริมให้เห็นความสำคัญของคำสอนพระพุทธองค์ การสร้างพระสถูปจึงเป็นการช่วยเผยแผ่ความจริงสูงสุดอีกวิธีหนึ่ง"^{๗๔} โดยเฉพาะเมื่อมีความมุ่งหมายศรัทธาที่มุ่งตรงไปสู่ความศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธเจ้า

๔) สถูปในฐานะสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้า ตำนานและปรัชญา

"พระอัฐิธาตุเป็นเครื่องหมายแสดงถึงพระกายหรือพระธรรมส่วนใดส่วนหนึ่ง และทั้งพระกายและพระธรรมต่างก็เป็นสัจจะธรรม พระธรรมตอนหนึ่งที่ประทานสู่มนุษย์ย่อมช่วยมนุษย์ให้พบความรู้แจ้งได้ในฐานะที่เป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้า พระสถูปก็ทำหน้าที่เป็นสื่อแสดงถึงพระธรรมของพระองค์"^{๗๕}

จากประโยคดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นได้ถึงกระบวนการให้ความหมายที่เรียงไปตามลำดับเริ่มจากคุณสมบัติที่มีอยู่ในกายแห่งพระพุทธเจ้าซึ่งได้แก่พระธรรม และเมื่อกายของพระพุทธเจ้าแผ่ไฉ้วด้วยพระธรรม อัฐิธาตุอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งกายจึงมีความหมายเป็นพระธรรมไปด้วย ซึ่งอย่างน้อยก็แสดงให้เห็นได้ถึงสัจจะธรรมแห่งความไม่เที่ยง ก็เมื่อพระธรรมที่ว่าด้วยความไม่เที่ยงเหล่านี้ได้ถูกประกาศไปเมื่อใด ก็ทำให้พุทธบริษัททั้งหลายรำลึกนึกถึงพระพุทธเจ้า และเมื่อพระสถูปทั้งหลายได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมธาตุและเพื่ออุทิศต่อพระพุทธเจ้า ดังนั้นทุกครั้งที่เห็นสถูปก็หลีกเลี่ยงเสียมิได้ที่จะต้องนึกถึงเรื่องราวแห่งพระองค์

^{๗๒} ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕: ๘๐

^{๗๓} พระไตรปิฎกแปลเล่มที่ ๕๓ ข้อ ๓๓๕ หน้า ๕๒๙-๕๓๐ อ้างในประพันธ์ ธรรมจริง, ๒๕๓๐: ๒๔๗

^{๗๔} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๕๒๐

^{๗๕} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๕๑๖

เอเดรียนได้ศึกษาถึงแนวคิดทางปรัชญาจากคัมภีร์และตำนานทางศาสนาที่แฝงอยู่บนส่วนประกอบต่างๆของพระสถูปอย่างละเอียด พร้อมกับความพยายามในการตีความโดยนัยที่มีความหลากหลายภายใต้ข้อมูลที่มากมายไม่แพ้กัน^{๖๖} จากการศึกษาของเอเดรียนมีบางประเด็นที่ชี้ให้เห็นว่าพระสถูปนั้นมีความสำคัญได้โดยตัวของมันเองด้วยรหัสลับและสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่บนสถาปัตยกรรม ดังที่เอเดรียนได้กล่าวว่า “งานทางสถาปัตยกรรมย่อมอยู่ในรูปที่เราเข้าถึงได้ นั่นคือทำให้สิ่งที่เราสัมผัสไม่ได้และไม่ตัวตนกลายเป็นรูปธรรมขึ้นมา ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ งานทางสถาปัตยกรรมย่อมเป็นการแสดงรูปแบบที่ทำให้เรารับรู้ความจริงที่อยู่เหนือรูปแบบได้”^{๖๗}

คราวนี้เมื่อหันกลับมาพิจารณาถึงสถาปัตยกรรมประเภทสถูปก็จะพบว่าองค์ประกอบของสถูปทุกส่วนล้วนแต่มีความหมายไปในทางความดี ความมีมงคล และศักดิ์สิทธิ์ทั้งสิ้น นับตั้งแต่พื้นที่ก่อสร้าง ชั้นฐานพระสถูปเรื่อยไปจนถึงส่วนยอดของพระสถูปเลยทีเดียว ดังจะยกตัวอย่างมาแสดงพอสังเขปดังนี้

พื้นที่ก่อสร้างพระสถูปมีฐานะเป็นพื้นที่แกนกลางแห่งจักรวาล “พระสถูปทุกรูปแบบมีศูนย์กลางเป็นแกนตั้ง เส้นแกนนั่งกล่าวเป็นองค์ประกอบพื้นฐานและขาดไม่ได้ของพระสถูป ในบริบทของความสำคัญด้านสัญลักษณ์ เส้นแกนก็คือพระสถูปนั่นเอง...เส้นแกนตั้ง และการวางทิศของพระสถูป นั่นก็คือ การที่ทิศทั้งสี่พุ่งออกมาจากจุดศูนย์กลาง ความหมายเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากพิธีกรรม”^{๖๘} จากการศึกษาของเอเดรียนสรุปได้ว่าแผนผังการตั้งพระสถูปนั้นมีความสัมพันธ์กับการโคจรของดวงอาทิตย์ เส้นแกนตั้งของสถูปเป็นดังดวงอาทิตย์ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของจักรวาลและภพต่างๆ

นอกจากนั้นความหมายของผังพระสถูปอันประกอบด้วย ชั้นฐานสี่เหลี่ยมและองค์สถูปทรงกลมก็คือ โลก และช่วงเวลาของโลกที่แบ่งได้สี่ส่วน มณฑลของท้าวจตุโลกบาล และชินพุทธทั้ง ๔องค์ อันมีพระไวโณจะเป็นแกนกลาง

องค์ระฆังของสถูปในยุคแรกมีรูปทรงดั่งไข ที่มีฐานะเป็นศูนย์กลางและภาชนะบรรจุจักรวาล วรรค์ และดอกบัว

บัลลังก์ หรือ หรมิกา มีความหมายเป็นมณฑป เป็นอาณาเขตศักดิ์สิทธิ์บนยอดเขาพระสุเมรุ เป็นป้อมของเทวดา เป็นพื้นที่ล้อมรอบโพธิพฤกษ์ เป็นแท่นบูชาญาณ และแท่นประทับของเทวดา

ยอดสถูป ส่วนชั้นปล้องไฉน มีความหมายเดิมมาจาก เสาเอกแห่งสถูป เสาบูชาญาณ เป็นสัญลักษณ์ของจักร เป็นต้นไม้แห่งจักรวาลหรือโพธิพฤกษ์ ซึ่งกลายมาเป็นจักรวาลวิทยาทางพุทธศาสนา คือ สวรรค์ ๖ ชั้น รูปภูมิ อรูปภูมิ อภินิหารพรหมโลกและชั้นตอนสู่พระนิพพาน

ยอดสูงสุด มีรูปทรงเป็นแจกันแห่งความสมบูรณ์ แจกันประสาธพรตามแบบแนวคิดปรัชญามหายาน นอกนั้นยังมีรูปทรงแบบลูกแก้ว หรือมณี มีฐานะเป็นแก้วสารพัดนึก เป็นเครื่องหมายของธาตุรู้ ความรู้แจ้งตามคติมหายานและเถรวาท

^{๖๖} อ่านรายละเอียดการศึกษาของเอเดรียนได้จาก สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, เอเดรียน สอนคกราส, ๒๕๔๑

^{๖๗} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๔

^{๖๘} เอเดรียน, ๒๕๔๑: ๑๗

และท้ายสุดเมื่อส่วนประกอบต่างๆได้รวมตัวกันขึ้นเป็นรูปพระสถูปแล้ว สถูปก็มีฐานะเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเจ้า ดังที่เอเดรียนกล่าวว่า “พระสถูปเป็นสิ่งเตือนใจให้สรรพชีวิตมีโอกาสได้เห็นพุทธรูป”^{๓๔} ซึ่งสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ที่ปวงศ์ที่ได้กล่าวถึงพระสถูปว่าเป็นตัวแทนของความเป็นพุทธะซึ่งเป็นหนึ่งในพระรัตนไตรดังข้อความที่กล่าวถึงพระเจ้าอโศกว่า “...ได้บริจาคพระราชทรัพย์ถึง ๕ แสนออกบูชาพระเจดีย์ ๑ ส่วน บูชาพระธรรม ๑ ส่วน บูชาพระสงฆ์ ๑ ส่วน...”^{๓๕}

นอกจากนั้นพระสถูปยังเป็นสัญลักษณ์ของพระธรรมดังที่เอเดรียน กล่าวว่า “ในแง่ความหมายพระสถูปเป็นเครื่องแสดงเนื้อหาของธรรมะในแง่ต่างๆ พระสถูปเป็นตัวแทนของพระธรรมจักร”^{๓๖} หรือ “พระสถูปการหุดที่ประดับตกแต่งบริเวณซุ้มขององค์พระด้วยประติมากรรมไฟเพื่อเป็นเครื่องแสดงว่าพระสถูปทำหน้าที่เผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอน”^{๓๗}

ท้ายสุดแห่งหัวข้อนี้ผู้เขียนอยากจะเสนอว่าแท้จริงแล้วโครงสร้างของสถูปแต่เดิมนั้นคงไม่ได้มีความหมายอะไรที่เกินเลยไปกว่าสถานที่อันพึงระลึกถึงผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว จนเมื่อระยะเวลาเนิ่นนานออกไปสัมภาระแห่งความรู้และพัฒนากการทางปัญญาของมนุษย์ได้ขยายตัวกว้างขวางออกไป การกำหนดคุณค่าด้วยความหมายที่หลากหลายจึงมีมากขึ้น และเมื่อความรู้เหล่านี้ได้แพร่กระจายออกไปยังภูมิภาคต่างๆการผสมกลมกลืนก็ยิ่งเพิ่มเติมความหมายที่เคยมีอยู่มาแต่เดิมของแต่ละภูมิภาคให้ขยายกว้างใหญ่ไพศาลขึ้นตามลำดับด้วย

พระธาตุในอุษาคเนย์ความสัมพันธ์ทางศาสนาจากภารต และลังกา สู่ล้านนาประเทศ

หลังจากที่พระพุทธรูปเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วพระบรมธาตุก็ได้กลายเป็นวัตถุธรรมส่วนหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาสืบมาจนเกือบจะพูดได้ว่า “พระพุทธรูปศาสนาขยายไปถึงไหนพระบรมธาตุก็เสด็จไปประดิษฐานที่นั่น”^{๓๘} ก็ในเมื่อสิ่งสองสิ่งมีความสัมพันธ์กันเช่นนี้ผู้เขียนจึงอยากจะให้ท่านได้ทราบถึงสถานการณ์ของพระพุทธรูปศาสนาในอินเดียแต่ละยุคเสียก่อนจะเข้าไปพิจารณาเรื่องพระบรมธาตุกันต่อไป

เริ่มจากปฐมสังคายนาเมื่อพุทธศักราชที่ ๑ ณ กรุงราชคฤห์พุทธศาสนาได้เริ่มปรากฏรอยร้าวขึ้นเมื่อพระปุลณเดเถระพร้อมพระสงฆ์ ๕๐๐ รูปจากอินเดียเหนือได้พากันประกาศทิจิ ๑๐ ประการ^{๓๙} ของคณะตนที่ไม่ลงรอยกับการสังคายนาที่ได้ทำการเสร็จสิ้นไปแล้ว นับแต่นั้นมา

^{๓๔} เอเดรียน, ๒๕๔๑:๔๓๔

^{๓๕} พระคัมภีร์ที่ปวงศ์, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธรรมโฆษาคุณกิจ, ๒๕๒๖:๓๓

^{๓๖} เอเดรียน, ๒๕๔๑:๔๓๓

^{๓๗} เอเดรียน, ๒๕๔๑:๔๓๔

^{๓๘} พระบรมสารีริกธาตุ, ๒๕๔๓:๑๑๖

^{๓๙} ๑. เกลือสกลักเขากัด ๒. ตะวันบ้าย ๓. นึกถึงความฉันทอาหารได้ ๔. ห้ามการประเคนแล้ว ไปฉันที่อื่นก็ได้ ๕. อาวาสเดียวกันทำสังฆกรรมแยกกันก็ได้ ๖. ทำสังฆกรรมก่อนรับอนุมติของภิกษุทั้งหลายที่ยังจักมาก็ได้ ๗. ถือตามครูบาอาจารย์ก็ได้ ๘. ภิกษุผู้ฉันแล้ว ห้ามการประเคนแล้วดื่มมสคที่ไม่เป็นเตนภิกษุใช้ก็ได้ ๙. ต้มตุ๋นอาหารที่ยังไม่กลายเป็นน้ำเมาก็ได้ ๑๐. ใช้ผ้าสีทึบที่ไม่มีชายก็ได้ ๑๑. รับเงินและทองก็ได้(พระคัมภีร์ที่ปวงศ์, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธรรมโฆษาคุณกิจ, ๒๕๒๖:๑๙, สวัสดิ์ เขมกปสิทธ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๔ อ้างในมุขศาสนา)

พระสงฆ์ก็มีพิธีสึกออกเป็นสองแต่ไม่รุนแรงมากนักจนเมื่อพุทธศาสนายุกาลล่วงมาได้ ๑๐๐ ปี “ก็ได้มีการแตกแยกกันอย่างใหญ่หลวงของเถรวาท”^{๔๕}

การสังคายนาครั้งที่ ๒ ได้เกิดขึ้นเมื่อคณะสงฆ์วัชชีบุตรได้รวมตัวกันเพื่อประกาศพิธี ๑๐ ประการของตนที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยปฐมสังคายนาอย่างชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อการณเป็นดังนั้นพระยสธากัณทบุตรจึงได้ทำสังคายนาขึ้นและชำระพิธี ๑๐ นั้นลงเสียด้วยพระธรรมวินัยอย่างครึ่งปฐมสังคายนา มีเหตุให้พวกวัชชีบุตรแยกตัวออกไปทำสังคายนาของตนเองขึ้นซึ่งเรียกว่า “มหาสังคิติ” นับแต่นั้นมาพระสงฆ์ก็แตกออกเป็นสองนิกายอย่างชัดเจนดังข้อความว่า “ภิกษุเหล่านั้น ทอดทิ้งพระสูตรบางสูตร และพระวินัยอันเล็กซึ่ง แล้วแต่พระสูตรเทียมพระวินัยเทียมเป็นอันมาก”^{๔๖} “คณะสงฆ์กลุ่มนี้ถูกเรียกว่า มหาสังฆิกะ คือมีพวกมาก หลังจากนั้นนิกายนี้ได้แตกแยกกันออกไปอีกเป็นหลายนิกายย่อยแล้วเปลี่ยนชื่อนิกายของตนในภายหลังว่า “มหายาน” พวกมหาสังฆิกะบางส่วนได้แยกตัวออกไปตั้งมั่นอยู่ในบริเวณแคว้นอันธระ”^{๔๗} ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างอินเดียใต้กับอินเดียตะวันออก

ความเจริญของเถรวาท

นิกายทั้งสองได้ดำรงพิธีของตนต่อมาจนในพุทธศักราชที่ ๒๓๕^{๔๘} พระเจ้าอโศกทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ จนแล้วเสร็จ เป็นผลดีต่อพุทธศาสนาโดยเฉพาะแบบเถรวาทเป็นอย่างยิ่ง ในยุคนี้เองที่ปรากฏว่าพุทธศาสนาแบบเถรวาทได้กระจายไปยังดินแดนน้อยใหญ่ทั้งใน^{๔๙} และนอกดินแดนของอินเดีย เช่น ลังกา และดินแดนสุวรรณภูมิ^{๕๐} ซึ่งรวมถึงพื้นที่ของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ด้วยโดยการส่งพระธรรมทูตออกไปประกาศพระศาสนา

การสังคายนาครั้งนี้นอกจากจะทำความบริสุทธิ์ให้แก่พุทธศาสนาแล้วยังมีผลทำให้คณะสงฆ์ฝ่ายมหายานต้องอพยพขึ้นไปตั้งมั่นคณะของตนในบริเวณตอนเหนือของอินเดียอีกด้วย เนื่องจากพิธีของมหายานได้แตกต่างจากเถรวาทซึ่งเป็นพิธีเดิมไปมากแล้วในยุคนี้ จึงเป็นเหตุให้สงฆ์มหายานต้องหนีพระเจ้าอโศกขึ้นไป^{๕๑} แต่อย่างไรก็ดีหลังจากการสวรรคตของพระเจ้าอโศก กษัตริย์ราชวงศ์โมริยะก็ค่อยๆ เสื่อมอำนาจลงตามลำดับ จนเป็นเหตุให้ดินแดนทั้งหลายที่เคยอยู่ได้อำนาจก็แตกแยกกันเป็นอิสระ จนท้ายที่สุดเกิดการล้มล้างราชวงศ์เก่าแล้วตั้งราชวงศ์ขึ้นใหม่

^{๔๕} พระคัมภีร์ที่ปวงค์, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธรรมโมภาสผดุงกิจ, ๒๕๒๖:๑๙

^{๔๖} สวัสดิ์ เขมกปสิทธ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๑๐ อ้างในคัมภีร์ที่ปวงค์

^{๔๗}

^{๔๘} สวัสดิ์ เขมกปสิทธ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๑๗

^{๔๙} แคว้นคันธาระ(เขตอินเดียทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ)ตกอยู่ใต้อำนาจของพระเจ้าจันทรคุปต์ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์โมริยะ จนมาถึงพระเจ้าอโศกซึ่งเป็นรัชกาลที่ ๓ แห่งโมริยะก็ทรงยึดครองแคว้นกิลกิตะ(อินเดียทางทิศตะวันออกเฉียงใต้)ได้สำเร็จ ดังนั้นอำนาจของราชวงศ์โมริยะจึงกว้างขวางทั่วทั้งอินเดีย

^{๕๐} ธรรมทูต ๙ สาย พระมหินทรเถร ไปยังลังกาทวีป พระโศณะเถร กับอตุรเถร ไปยังสุวรรณภูมิ รายละเอียดสายอื่นอ่านในตำนานพระพุทธรูป, ๒๕๔๕:๕๐

^{๕๑} ในยุคนี้เกิดมีพิธีใหม่ขึ้นอีก ๔ ข้อในคัมภีร์ของพวกมหายานสายพระมหาเถระที่เชื่อว่าท่านและลูกศิษย์ของท่านเป็นพระอรหันต์ที่สามารถมิอาการ ๕ ข้อได้คือ ๑.พระอรหันต์อาจถูกมารบกวนให้น้ำอสุจิเคลื่อนได้ ๒.พระอรหันต์อาจความไม่รู้ก็ได้ ๓.พระอรหันต์อาจมีความสงสัยก็ได้ ๔.การเป็นพระอรหันต์หากตนเองไม่รู้ตนเองก็อาจรับฟังได้จากการพยากรณ์ของผู้อื่น ๕.พระอรหันต์เป็นทุกข์ก็ได้ นอกจากนั้นกรมพระยาดำรงยังได้ทรงมีพระวิจารณ์ถึงพวกมหายานว่า “...ระยะ๑๐๐ ปีตั้งแต่แตกกันมานั้น พวกภิกษุสงฆ์นิกายอาจารย์วาทเห็นจะแก้ไขพระธรรมวินัยให้พ้นเพื่อนหนักขึ้นอีกจนสงฆ์สองนิกายเป็นนานาสังวาสร่วมสังฆกรรมกันไม่ได้...พระเจ้าอโศกจึงกำจัดภิกษุพวกอาจารย์วาทเสียจากสังฆมณฑล”(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕:๔๙)

ชื่อว่าศุงคะ”^{๒๒} ซึ่งนับถือศาสนาพราหมณ์ ทำให้ในช่วงนี้พุทธศาสนาแบบเถรวาทที่เคยเป็น
ประธานตั้งมั่นอยู่ในภาคกลางของอินเดียกลับได้รับการเบียดเบียนโดยปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์
นี้^{๒๓}

แต่อย่างไรก็ดีแม้ว่าศาสนาพุทธในยุคนี้จะมีได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนักแต่ชุมชน
ชาวพุทธก็ยังคงดำรงอยู่ในอินเดีย^{๒๔} ดังตัวอย่างการบูรณะพระสถูปที่สาญจีซึ่งสร้างไว้ตั้งแต่สมัย
พระเจ้าอโศกว่า “คนทั้งหลายพากันศรัทธาทำเครื่องประดับด้วยศิลาให้สว่างามยิ่งขึ้น”^{๒๕} ราชวงศ์
ศุงคะปกครองมณฑลชมพูทวีปคือเขตแดนอินเดียกลางมาได้ประมาณร้อยปีเศษก็เสื่อมลง

แสงเรืองรองถึงยุคทองของมหายาน

ในช่วงเวลานั้นเขตอินเดียภาคเหนือได้มีชนชาติต่างๆ ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาปกครองอยู่
ด้วยกันหลายกลุ่ม และหนึ่งในกลุ่มอำนาจนั้นก็ได้อำเภอกษัตริย์เชื้อสายกรีกที่ได้เข้ามาตั้งราชวงศ์
ใหม่ขึ้นในแคว้นคันธาระ ในช่วงนี้ศาสนาพุทธได้เจริญขึ้นอีกครั้งหนึ่งด้วยการอุปถัมภ์ของ
พระเจ้ามีลิษฐ์ ต่อมาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๕ ก็ปรากฏว่ามีกษัตริย์เชื้อสายอินโดไซเซียน
นามว่าพระเจ้ากนิษกะซึ่งอพยพมาจากทะเลทรายโกบี“เข้ามายึดครองอินเดียตั้งแต่เมืองคันธาระ
แล้วยึดได้เมืองต่างๆ ลงมาตามลุ่มน้ำสินธุและคงคา”^{๒๖} ในช่วงเวลานี้ศาสนาพุทธได้กลับรุ่งเรือง
ขึ้นอีกครั้งภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะ พระองค์โปรดให้กระทำให้สังคายนาขึ้นในแคว้น
คันธาระของพระองค์ซึ่งเป็นที่ยึดมั่นของสงฆ์มหายานมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกโดยใช้ภาษา
สันสกฤตในการบันทึก นับแต่นั้นมาคณะสงฆ์ก็แบ่งออกเป็นฝ่ายฝ่ายเหนือคือมหายานและ
นิกายฝ่ายใต้คือเถรวาทอย่างชัดเจน

พุทธมหายานได้ตั้งมั่นยิ่งขึ้นในสมัยนี้พร้อมทั้งมีการเผยแพร่ออกไปสู่จีน ทิเบต และ
ดินแดนต่างๆ เมื่อสงฆ์ได้แตกออกเป็นสองนิกายแนวคิดในการดำรงตนและการเผยแผ่ศาสนา
ต่างกันไปด้วยโดยเฉพาะช่วงหลังๆ กล่าวคือ “นิกายฝ่ายใต้ถือพระวินัยอันสืบมาแต่ตั้งครั้งปฐม
สังคายนาเป็นสำคัญ พระสงฆ์มุ่งดำรงตนอย่างเคร่งครัดในธรรมวินัยเป็นแบบอย่างซกจงใจให้
คนศรัทธาและปฏิบัติตาม “ส่วนคติ นิกายฝ่ายเหนือมุ่งหมายจะเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มหาชน
เลื่อมใสเป็นสำคัญ”^{๒๗} เริ่มต้นเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ ๗ เป็นต้นมา นิกายเถรวาทก็มิได้
เจริญรุ่งเรืองเท่ากับนิกายฝ่ายมหายาน”^{๒๘}

^{๒๒} สวัสดิ์ เชมกปสิทธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๓๑ ราชวงศ์ตั้งขึ้นในปี พ.ศ.๓๕๖

^{๒๓} สวัสดิ์ เชมกปสิทธิ์เรียกนามกษัตริย์องค์นี้ว่า “บุปผมิตร” ธนิต อยู่โพธิ์ เรียกว่า “ปุษยมิตร” สวัสดิ์กล่าวว่า “รางวัล ๑๐๐ ดินาร์แก่ผู้ที่ตัด
ศีรษะของกิกษุ ๑ รูปมาให้ ครั้นนั้นสังฆารามในแคว้นมคธว่างจากกิกษุสงฆ์” (สวัสดิ์ เชมกปสิทธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๓๒) สอดคล้องกับ
หลักฐานของธนิต อยู่โพธิ์ที่อ้างถึงคัมภีร์มัญชุศรีมูลกัลป์และทิวาทานว่า “ครั้งนั้นผู้ใดเจตนาจะทำลายวิหารที่ประดิษฐานพระบรมธาตุให้
ย่อยยับหาประโยชน์มิได้ จักฆ่าพระภิกษุผู้มีศีลสมบูรณ์” และ “ผู้ใดนำศีรษะสมณะมาให้แก่เรา เราจะให้รางวัลหนึ่งร้อยทินาร์แก่ผู้นั้น” (ธนิต
อยู่โพธิ์, ธรรมจักร, ๒๕๐๔:๓๑)

^{๒๔} ธนิต อยู่โพธิ์ได้กล่าวว่า “นับตั้งแต่พระเจ้าอโศกมีตมมา เป็นระยะเวลาที่มีประโยชน์แก่บรรดาพุทธศาสนิกชน ด้วยมิได้แสดงว่าทรงเป็น
ศัตรูของลัทธิของพระพุทธศาสนา จึงปรากฏว่ามีพุทธศาสนิกชนก่อสร้างปูชนียสถานที่สำคัญๆ ณ บริเวณสาญจีตลอดจนที่การุชชี
เป็นอีกจำนวนมาก” (ธนิต อยู่โพธิ์, ธรรมจักร, ๒๕๐๔:๓๒)

^{๒๕} ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕:๓๕ สอดคล้องกับหลักฐานของธนิต อยู่โพธิ์ ที่กล่าวถึงการสร้างขุมประติมากรรม (โคธณะ) สถูปสาญจีด้วยศิลา และการ
ก่อสร้างปิดทับพระสถูปเมื่อ พ.ศ.๔๙๓ (ธนิต อยู่โพธิ์, ธรรมจักร, ๒๕๐๔ รูปที่ ๒)

^{๒๖} สวัสดิ์ เชมกปสิทธิ์, ๒๕๔๕:๓๒

^{๒๗} ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๔๕:๑๒๔

^{๒๘} สวัสดิ์ เชมกปสิทธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๓๓

ในสมัยราชวงศ์คุปตะ(พุทธศตวรรษที่๙-๑๒)ซึ่งอยู่ทางตอนกลางของประเทศได้สนับสนุนให้พุทธศาสนานิกายมหายานรุ่งเรืองขึ้น"ถึงแม้ว่ากษัตริย์ในราชวงศ์นี้จะเป็นศาสนิกในศาสนาฮินดูส่วนมาก แต่ก็ให้ความอุปถัมภ์คุ้มครอง สนับสนุนพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี"^{๙๙} ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ การศึกษาของนิกายมหายานได้ก้าวหน้าขึ้นจนมีมหาลัยเกิดขึ้นถึง ๕ และที่มีชื่อเสียงได้แก่มหาวิทยาลัยนาลันทา^{๑๐๐} ซึ่งเป็นสถานศึกษาที่มีพระสงฆ์มหายานจาก"ประเทศอื่น เช่น จีน ธิเบต อินเดียเซีย เดอร์กี"^{๑๐๑} มาศึกษาด้วย

แต่อย่างไรก็ดีพุทธศาสนามหายานก็ได้เริ่มปรากฏความเสื่อมเมื่อก้าวเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๗ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ต่างดาวรุกรานอินเดียมากขึ้น ประกอบกับเมื่อนิกายมหายานได้รับเอาลัทธิตันตระของฮินดูเข้ามา^{๑๐๒} เพื่อต้องการกลืนศาสนาฮินดู แต่กลับกลายเป็นการทำลายตนเองในที่สุด"^{๑๐๓} ในช่วงเวลาดังกล่าวกองทัพมุสลิมได้ค่อยๆมีอำนาจขึ้นเรื่อยๆและบุกรุกเข้ามาในอินเดียจนถึงตอนกลางของประเทศ นอกจากนั้นพวกกษัตริย์ฮินดูบางพวกยังได้ร่วมมือกับกองทัพมุสลิมโจมตีกษัตริย์ฮินดูกันเองอีกด้วย ในช่วงนี้ที่มันสุดท้ายของพุทธศาสนาในตอนกลางของประเทศที่ปัจจุบันเรียกว่า"อุดรประเทศ"^{๑๐๔} จนท้ายที่สุดเมื่อถึงช่วงพุทธศตวรรษที่๑๗^{๑๐๕} กองทัพมุสลิมได้บุกเข้ามาถึงแคว้นมคธและเผาทำลายนาลันทานับแต่นั้น พุทธศาสนาก็เสื่อมไปจากอินเดียตอนกลาง

ในช่วงยุคแห่งความเสื่อมของพุทธศาสนานี้ได้เกิดราชวงศ์ปาละขึ้นในเขตอินเดียตะวันออกซึ่งนับถือนิกายมหายานแบบตันตระเช่นเดียวกับอินเดียกลางแต่ไม่นานก็เสื่อมลงไปพร้อมกับการขึ้นมามีอำนาจของกองทัพมุสลิมและฮินดู

เช่นเดียวกันกับสถานะการณ์ในอินเดียใต้ที่พุทธศาสนาเริ่มเสื่อมมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ศาสนาฮินดูและเชนได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ศาสนาเชนดังคนเป็นศัตรูกับพุทธอย่างเต็มที่จนบางเหตุการณ์ทำให้พุทธศาสนาต้องเสื่อมศักดิ์ศรีลง เช่นกรณีการโต้ว่าที่กันระหว่างพระสงฆ์กับนักบวชในศาสนาเชนฝ่ายพุทธเป็นฝ่ายพ่ายแพ้จึงหลบหนีออกไปยังลังกาเป็นอันมาก แต่อย่างไรก็ดีพุทธศาสนาก็ยังคงดำรงอยู่ดังปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าปรักรมพาหุแห่งลังกา(พ.ศ.๑๖๙๕-๑๗๑๖)ได้อาราธนาพระสงฆ์พร้อมคัมภีร์พระพุทธศาสนาไปลังกาเป็นจำนวนมาก พุทธศาสนาในอินเดียไต่ยังคงดำรงอยู่จนศตวรรษที่ ๑๙ แต่หลังจากนั้น"พุทธศาสนาได้เจียนหายไป"^{๑๐๖}

^{๙๙} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๑

^{๑๐๐} เจริญสูงสุดสมัยพระเจ้าทรรษาวรรณะ "นาลันทามีอายุยืนยาวจาก พ.ศ.๑๐๐๐ ถึง ๑๙๐๐"(ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๑๒)

^{๑๐๑} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๑๐

^{๑๐๒} มาจากลัทธิถือเจ้าแม่กาลี มีหลักปฏิบัติ ๕ ม. คือ มัสยา กินปลา มางสะ กินเนื้อ ไบรย คัมสุรา มุทะ ร่ายยาวัระคะ ไบณณะ ร่วมเพศไม่เลือกหน้า

^{๑๐๓} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๒๐

^{๑๐๔} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๒๓

^{๑๐๕} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๒๔

^{๑๐๖} ระเบียบ วิศุทยาโก,๒๕๓๐:๒๖

ถึงแม้พุทธศาสนาจะได้เสื่อมไปจากอินเดียแล้วในทุกภูมิภาค แต่ก่อนหน้านั้น พุทธศาสนาก็ได้ปูทางและแพร่กระจายไปเจริญอยู่ในดินแดนภายนอกอินเดียแล้วทั้งสองนิกาย หากจะกล่าวเฉพาะดินแดนสุวรรณภูมิก็จะพบว่าพุทธศาสนาแบบเถรวาทได้เคยแพร่เข้ามาแล้ว ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก และยังคงสืบเนื่องเข้ามาอีกหลายสมัยโดยมีลังกาเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่แทนอินเดีย ซึ่งจะกล่าวต่อไป

การแพร่กระจายของพระธาตุจากอินเดีย สู่ลังกา และล้านนาประเทศ

มีข้อความปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชาดวิภังขชนปริวรรตที่ว่า “แท้ที่จริง อันว่าสระแห่งพระ สัพพัญญูที่มีพระชนมายุยืนยาวนั้นมักบมิได้เกินทนาการ”^{๓๙๗} เร็วราย ปรากฏอยู่ทั้งแห่งประจุ แห่งทองธรรมชาติ แต่พระบรมโลกนาถแห่งเราทั้งหลายนี้ ทรงพระจินตนาการว่า ตถาคตจะ ทรมานชนมายุอยู่บมิได้ซำกักักปรินิพพาน และศาสนาของตถาคตก็จะได้ไม่แผไพศาล เหตุดังนี้จึง ทรงอธิษฐานว่าเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว พระธาตุจงเร็วรายออกเป็น ๓ สัณฐานมหาชนจะได้ เชิญไปนมัสการ ก่อพระสถูปบรรจุไว้ในนานาประเทศที่อยู่แห่งตน”^{๓๙๘} ส่วนในคัมภีร์ญาโณทย ปกรณ์^{๓๙๙} ได้กล่าวว่า “เราจะอยู่ไม่นาน จะปรินิพพานก็พระสระของพระที่มายุพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ พระพุทธเจ้าที่มีพระชนมายุยืนยาว ย่อมเป็นแห่งเดียวกันทีเดียวคล้ายแห่งทองคำ แต่พระ ศาสนาของเราไม่ยืนยาวถึงอย่างนั้น และไม่แพร่หลายทั่วไปในที่ทั้งปวงเหมือนอย่างนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อเราจะนิพพานพระธาตุของเราจะกระจายไปเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาด ผู้มีประสาท เลื่อมใส จะถือเอาไปทำพระเจดีย์บูชาไว้ แม้ในที่อยู่ของตนก็ได้ เช่นนี้มหาชนจึงจะมีสวรรค์เป็น ที่ไปในเบื้องหน้าได้ง่ายกว่า”^{๔๐๐}

จากข้อความข้างต้นดูเหมือนว่าเหตุที่พระบรมธาตุจะได้กระจายออกไปยังดินแดนต่างๆ ก็ด้วยเป็นพุทธประสงค์ที่ทรงดำริขึ้น พุทธดำรินี้จะเป็นจริงหรือไม่นั้นยังคงเป็นสิ่งเหลือวิสัยที่จะ ชี้ลงไปได้ แต่สิ่งที่ปรากฏขึ้นจริงจากข้อความดังกล่าวก็คือการแพร่กระจายออกไปของพระบรม ธาตุยังดินแดนต่างๆจนแม้ประเทศในแถบอุษาคเนย์จนถึงทุกวันนี้

หลังจากการสังคายนาครั้งที่ ๓ ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช พระพุทธศาสนาได้แพร่กระจายไปในดินแดนต่างๆทั่วทั้งประเทศอินเดียและพื้นที่ใกล้เคียง เรื่อยไปจนถึงเกาะลังกาและดินแดนต่างๆที่ไกลออกไปอีกด้วยดำริของพระโมคคัลลิตบุตรดิสส เถระ^{๔๐๑} การส่งพระธรรมทูตออกไปในครั้งนั้นได้ทำให้พุทธศาสนาแบบเถรวาทแพร่กระจายไป ยังดินแดนต่างๆพร้อมกับธรรมเนียมในเรื่องการบูชาพระบรมธาตุด้วย

^{๓๙๗} อากาธกถาชาด

^{๓๙๘} พระบรมสารีริกธาตุ, ๒๕๔๓: ๕๔-๕๕

^{๓๙๙} เป็นคัมภีร์ภาษาบาลีที่พระพุทโธษาจารย์ ชาวพุทธยกย่องว่าได้รับมาไว้เมื่อประมาณศตวรรษที่ ๑๐ กล่าวถึงพุทธประวัติโดยย่อ การ สังคายนา จนถึงครั้งที่ทำในลังกาทวีป และประวัติพระพุทโธษาจารย์เองที่ได้แปลหนังสือที่ลังกา

^{๔๐๐} ญาโณทยปกรณ์, อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายพิมล ไชติรัตน์และนางสาววิจิตรรัตน์ ไชติรัตน์, ๒๕๒๔: ๗๑

^{๔๐๑} เป็นบุตรพรหมมณีนคระกุลโมคคัลลิตบุตร นามว่าคัสสะกุมาร เรียนจบไตรปิฎกเมื่ออายุ ๑๖ ปี ต่อมาได้บรรพชาเป็นสามเณรในสำนักของ พระลิกกะเถระ จนได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันและพระอรหันต์เมื่อเป็นภิกษุ พระเจ้าอโศกได้เลื่อมใสในพระพุทศาสนาเป็นครั้งแรกก็เพราะ ตามแนวทิศนี้ ต่อมาพุทธศาสนาได้เจริญขึ้นอย่างมากในรัชกาลพระเจ้าอโศกจึงมีคนปลอมบวชมากพระองค์จึงนิมนต์พระโมคคัลลิตบุตร

เรื่องราวของพระบรมธาตุและพุทธศาสนาในลังกา

แต่อย่างไรก็ดีการทำให้พระบรมธาตุแพร่หลายออกไปก็มีใช่ว่าพระเจ้าอโศกจะทรงพระราชทานไปให้โดยง่ายโดยเฉพาะดินแดนที่ตั้งอยู่ภายนอกปริมณฑลทางอำนาจของพระองค์ แต่เราพบว่าพระองค์ทรงมีวิธีการเผยแพร่พุทธศาสนาที่แนบคายด้วยไมตรีพร้อมไปกับกระบวนการทดสอบศรัทธาของดินแดนที่จะนำพระบรมธาตุออกไปบูชาว่ามีความมั่นคงในพระศาสนาเพียงใด ดังกรณีการเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังลังกาทวีปซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ที่ปวงศ์ว่า พระเจ้าเทวานัมปิยติสแห่งลังกาได้ทรงทำพระราชไมตรีส่งเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้าอโศก พระเจ้าอโศกก็ทรงกระทำพระราชไมตรีตอบด้วยการส่งเครื่องบรรณาการอันมีค่าพร้อมพระราชสาสน์กลับไปความว่า “หม่อมฉันได้ประกาศตัวเป็นอุบาสกนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในศาสนาของพระศากยบุตรแล้ว ขอพระองค์จงทำพระทัยให้เลื่อมใสในวัตถุทั้ง ๓ คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เถิด”^{๑๑๒}

ฝ่ายสังฆะเถระอันมีพระโมคคัลลิตเป็นประธานได้มองเห็นว่าถึงกาลอันควรแล้วว่า พุทธศาสนาจะได้เผยแพร่ไปยังลังกาทวีปโดยส่งพระมหินทเถระ^{๑๑๓} และคณะรวมเป็น ๕ รูปออกไปเป็นพระธรรมทูต หลังจากที่เหล่าพระเถระได้สั่งสอนให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสและประชาชนชาวลังกาเลื่อมใสในพระศาสนาจนเป็นที่เชื่อใจได้ว่ามีศรัทธาตั้งมั่นแล้ว^{๑๑๔} เหล่าพระเถระก็มีดำริจะดำเนินทางกลับไปยังอินเดียเพื่อกราบไหว้พระบรมธาตุ ดังข้อความว่า “อาตมาภาพทั้งหลายไม่ได้กราบไหว้ลุลูรับประนมอัญชลีเคารพต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้านานแล้ว”^{๑๑๕} ฝ่ายพระเจ้า เทวานัมปิยติสจึงทรงกล่าวแก่พระเถระว่าพระคุณเจ้าจงโปรดอยู่ต่อไปในลังกาเถิด ที่นี้ก็พร้อมแล้วด้วยปัจจัย ๔ อีกทั้งสาธุชนทั้งหลายก็เลื่อมใสในคณะสงฆ์และพุทธศาสนาแล้ว เอาละโยมจะสร้างพระสถูปถวายขอพระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายจงพิจารณาดูพื้นที่เกิด ฝ่ายพระเถระก็ได้ใช้ให้สุมนสามเณรเดินทางไปนครปาฏลิบุตรเพื่อทูลขอพระบรมธาตุต่อพระเจ้าอโศก ดังนั้นว่า “พระสหายของมหาบพิตรทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ขอพระมหาบพิตรจงพระราชทานพระบรมธาตุของพระบรมศาสดาไปเถิด”^{๑๑๖} พระเจ้าอโศกทรงส่งพระบรมธาตุมาด้วยความยินดี

นอกจากนั้นในคัมภีร์ยังกล่าวหาสุมนสามเณรได้เหาะขึ้นไปยังดาวดึงส์เทวโลกเพื่อแจ้งแก่พระอินทร์ว่าบัดนี้ลังการับพุทธศาสนาแล้ว พระอินทร์ทรงยินดีประทานพระบรมธาตุรากขวัญ เบื้องขวามารวมอีกด้วย

ติสสะออกมาทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ขึ้น (ประวัติพระเถระโดยพิศดารสามารถอ่านได้ใน สวัสดิ์ เขมกปกรณ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย)

^{๑๑๒} คัมภีร์ทีปวงศ์ ปริเฉทที่ ๑๒, ๒๕๒๖: ๔๐

^{๑๑๓} เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศก(พิจิตร วิฑูรย์, ๒๕๒๗: ๒๔)

^{๑๑๔} การแสดงว่ามีศรัทธามั่นคงที่ปรากฏในที่ปวงศ์ก็คือ การที่มีประชาชนเป็นจำนวนมากเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลโดยเฉพาะพระราชวงศ์ เช่น พระนางอนุทเทวีและสนม ๕๐๐ เป็นต้น นอกจากนั้นเมื่อพระเถระเจ้าออกปากในสิ่งไหนพระเจ้าเทวานัมปิยติสก็ทรงพระราชทานโดยทันที เช่น การพระราชทานอุทยานแมขวันให้เป็นอารามชื่อว่า ติสสาวาม

^{๑๑๕} ๒๕๒๖: ๔๐

^{๑๑๖} คัมภีร์ทีปวงศ์ ปริเฉทที่ ๑๕, ๒๕๒๖: ๔๐

เมื่อพระบรมธาตุมายังลังกาแล้วประชาชนล้วนยินดีจัดให้มีพิธีใหญ่รับพระบรมธาตุ ประจุตั้งพระพุทธรูปองค์ทรงเสด็จมาด้วยพระองค์เองตั้งคำกล่าวที่ว่า “มหาชนก็เปล่งเสียงขึ้นว่า องค์จอมมุนีได้เสด็จมาที่ปัจฉิมประเทศแล้ว”^{๑๙๗}

ในกัมภีร์ได้กล่าวว่าพระบรมธาตุได้ถูกอัญเชิญไปบนหลังช้างแล้วมุ่งตรงไปยังบริเวณ อันเคยเป็นที่ประทับเข้านิโรธสมาบัติของอดีตพุทธทั้งสามพระองค์ได้แก่ พระกกุสันโธ พระโกนาคมน์ และพระกัสสะปะ ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ก่อสร้างสถูปประดิษฐานพระบรมธาตุในครั้งนี้ ซึ่งในตอนต้นเรื่องของกัมภีร์เล่มนี้ได้กล่าวถึงการแสดงมายังเกาะลังกาของ พระพุทธเจ้าอยู่ถึง ๓ ครั้งด้วยกัน^{๑๙๘} และพื้นที่สร้างพระบรมธาตุนี้ก็เป็นที่หนึ่งซึ่ง พระพุทธเจ้าในอดีตและองค์ปัจจุบันเคยมาประทับในกาลก่อนดังข้อความที่ว่า “แล้วทรงเข้าสมาบัติอยู่ที่นั่นตลอด ๗ วันซึ่งที่นั่นจะเป็นที่ตั้งแห่งพระสถูปและมหาเจดีย์ในภายหลัง”^{๑๙๙} และ นอกนั้นยังมีพุทธพยากรณ์กล่าวไว้อีกว่า “เมื่อล่วงไป ๒๓๖ ปีจักมีพระภิกษุองค์หนึ่งชื่อว่า มหินทะ จักทำศาสนาของเรารุ่งเรืองในลังกาทวีป และจักมีอารามที่น่ารื่นรมย์ขึ้นที่ทงทิศทักษิณแห่ง พระนครมีชื่อว่า ภูปาราม ในคราวนั้นลังกาทวีปจักได้ชื่อว่าตามพินธุทวีป สรรริกธาตุของเรา จะไปตั้งมั่น”^{๒๐๐}

เรื่องราวพุทธศาสนาในล้านนาประเทศ

กัมภีร์ที่ปวงศได้กล่าวถึงพระเจ้าอโศกในฐานะองค์ศาสนูปถัมภ์ที่ทรงส่งสมณะทูต ๔ สายเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนต่าง ๆ ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือดินแดนสุวรรณภูมิซึ่งมีพื้นที่กว้างขวางครอบคลุมเข้ามาในส่วนที่ปัจจุบันเรียกว่าประเทศไทยนี้ด้วย ซึ่งสมเด็จพระยาจารย์ได้ทรงมีพระวินิจฉัยว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามายังประเทศไทย ๔ ยุค ได้แก่

๑. ยุคลัทธิหินยานอย่างเถรวาท ซึ่งเชื่อกันว่าเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกที่ทรงส่ง พระโสณะและพระอุตตระมาเป็นสมณทูตยังสุวรรณภูมิ ซึ่งไทยเราเชื่อว่ามีศูนย์กลางอยู่ที่ นครปฐม^{๒๐๑} เนื่องจากมีโบราณวัตถุต่าง ๆ มากมายที่ชี้ว่ามีอายุมาก่อนที่พุทธศาสนาจะปรากฏ การสร้าง พระพุทธรูป เช่น รูปสลักศิลาธรรมจักร รูปพุทธอาสน์และพระบาทซึ่งนิยมสร้างแทน รูป พระพุทธเจ้ากันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก ซึ่งกรมพระยาดำรงฯ ทรงวินิจฉัยว่าศาสนา พุทธอย่างเถรวาทน่าจะแพร่เข้าสู่ไทยมาแล้วตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๕๐๐ และนับถือกันมั่นคงสืบมาแต่ ครั้งนั้น ครั้นเมื่อเกิดมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปขึ้นในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็นำแบบอย่างมา สร้างขึ้น”^{๒๐๒} ซึ่งพบว่าตรงกับคติปะอินเดียในสมัยราชวงศ์คุปตะซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่แคว้นมคธซึ่ง

^{๑๙๗} กัมภีร์ที่ปวงศ ปริเฉทที่ ๑๕, ๒๕๒๖: ๕๑

^{๑๙๘} ครั้งที่ ๑ ปราบยักษหลังจากสำเร็จเป็นพระเจ้าใหม่ ๆ ครั้งที่ ๒ ปราบนาคร ครั้งที่ ๓ รับนิมนต์พวกนาครไปยังปากแม่น้ำกัลยาณีเพื่อ เข้าสมาบัติ และรับไทยทาน

^{๑๙๙} กัมภีร์ที่ปวงศ ปริเฉทที่ ๒, ๒๕๒๖: ๑๐

^{๒๐๐} กัมภีร์ที่ปวงศ ปริเฉทที่ ๑๕, ๒๕๒๖: ๕๒-๕๓

^{๒๐๑} ส่วนพม่าเชื่อว่าศูนย์กลางสุวรรณภูมิอยู่ที่เมืองสะเทิม ในเขตมอญ เนื่องจากยึดถือระยะทางตามปรากฏในกัมภีร์ว่าจากเกาะลังกามาถึง สุวรรณภูมิเจ็ดวัน และจากสุวรรณภูมิไปเกาะลังกาเจ็ดวัน แต่อย่างไรก็ตามจากหลักฐานบันทึกแล้วก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี ใดๆอีก

^{๒๐๒} คำนวณจากภาพ, ๒๕๔๕: ๑๗๐

กรมพระยาดำรงฯทรงวินิจฉัยว่า “พวกชาวอินเดียที่แรกมาสอนพระพุทธศาสนายังสยามมาแต่
มคธราช”^{๒๒๑} ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่อาณาจักรทวารวดีกำลังรุ่งเรืองในประเทศไทยพอดี

สำหรับตำนานที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรล้านนาในยุคแห่งศาสนายุคนี้ก็คือเรื่องราวที่มี
กล่าวไว้ในพงศาวดารโยนกว่าเมื่อพระเจ้าอโศกได้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้วก็ส่งพระมหารัทธิ
ออกมาเป็นพระธรรมทูตสู่โยนกประเทศ^{๒๒๒} ซึ่งล้านนาบอกว่าคือดินแดนแถบลุ่มน้ำกก ในกาล
นั้นพระมหารัทธิได้นำเอาพระบรมธาตุมาถวายเจ้าเมืองโยนกนาคพันธุ์จำนวน ๙ องค์ พระองค์
ได้ทรงแบ่งพระบรมธาตุให้พระราชบิดาผู้ครองเมืองไชยนารายณ์ ซึ่งได้แก่เมืองเชียงรายได้ไปสร้าง
สถูปบรรจุไว้ ณ ดอยดินแดง เมื่อจะสร้างสถูปได้ปักธงตะขาบใหญ่ยาวถึงพันวาไว้ปลายธงปลิว
ไปสู่ที่ใดให้กำหนดที่นั่นเป็นฐานพระสถูป ตั้งแต่นั้นมาคอยนี้ก็ชื่อว่าคอยดุง

นอกนั้นในคัมภีร์ศาสนวงศ์ซึ่งเขียนขึ้นโดยพระปัญญาสาสมิหาเถระ ได้เขียนไว้ว่า
“ลัทธิศาสนา ๒๓๕ พระมหารัทธิเถระ ไปรัฐโยนกได้ประดิษฐานศาสนาไว้ในหลายแห่ง เช่นกัม
โภช เชียงดุง หริภุญไชย และอยุธยา”^{๒๒๓}

๒. ลัทธิมหายาน หลังจากแพร่หลายในอินเดียแล้วก็ได้แพร่กระจายออกไปสู่ดินแดน
ต่างๆ ทั้งสายเหนือ เช่น จีน ทิเบต และสายใต้มายังอุษาคเนย์ซึ่งเข้าสู่อาณาจักรศรีวิชัยในเกาะ
สุมาตรา ก่อน แล้วไปชวาและกัมพูชา ซึ่งอาจจะมียกบฏจากแคว้นมคธบางส่วนนำเอามหายาน
เข้าไปในพม่าและมอญด้วยแต่เจริญแพร่หลาย จนเมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๐ กษัตริย์ศรีวิชัยมีอำนาจ
มากแผ่อณาเขตมาถึงแหลมมลายูเรื่อยขึ้นไปบนแผ่นดินใหญ่สู่สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช
ตรัง พัทลุง ฯลฯ ดังรูปแบบพระเจดีย์บรมธาตุไชยาที่แสดงถึงอิทธิพลศรีวิชัย รูปพระโพธิสัตว์อ
โลกิยะเตศวร ซึ่งล้วนแต่แสดงถึงความเป็นมหายานทั้งสิ้น

จนเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๐ มีกษัตริย์เชื้อสายศรีวิชัยองค์หนึ่งขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชมา
ปกครองเมืองกัมพูชาจึงเป็นเหตุให้อณาเขตของไทยและกัมพูชาอยู่ภายใต้การปกครองของ
ราชวงศ์เดียวกัน ซึ่งกรมพระยาดำรงฯได้ทรงวินิจฉัยถึงกรณีที่ว่าพุทธมหายานนั้นเข้ามา
เผยแพร่จนถึงตอนกลางของประเทศ อย่างเช่น ลพบุรี สุพรรณบุรี ฯลฯ ได้อย่างไรทั้งๆ ที่กลุ่ม
บ้านเมืองเหล่านี้เดิมเคยนับถือเถรวาทมาก่อนว่า “พระสงฆ์สถวีระ”^{๒๒๔} ซึ่งเป็นนิกายเดิมจากมคธ
ราชวงศ์มีผู้คนนับถือมากในสยาม ส่วนนิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในกัมพูชาก่อน... พึงมา
เจริญรุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยามตั้งแต่อยู่ในอาณาจักรราชวงศ์ประเทศกัมพูชา”^{๒๒๕}

สวัสดี เขมกปสิทธีกล่าวข้อความซึ่งสอดคล้องกับพระวินิจฉัยที่กล่าวข้างต้นนี้ว่าเป็นการ
เข้ามาของพุทธศาสนาสู่ประเทศไทยเป็นครั้งที่ ๕ ว่า “เมื่อพุทธศักราชได้ ๙๖๐ ปีพระสงฆ์
นิกายมหายาน แห่งแคชเมียร์ในปัจจุบันหรือนครกัษมีระได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนาใน

^{๒๒๑} ดำรงราชานุภาพ, ๒๔๔๕: ๑๗๐

^{๒๒๒} กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่าได้แก่พวก “ฝรั่งชาติกรีก” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๔๔๕: ๖๔) ที่เคลื่อนย้ายมาครอบครองแคว้น
คันธาระในภาคเหนือของอินเดีย

^{๒๒๓} พระปัญญาสาสมิ อังในสวัสดี เขมกปสิทธี, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๕๔

^{๒๒๔} เถรวาท

^{๒๒๕} ดำรงราชานุภาพ, ๒๔๔๕: ๑๗๔

อาณาจักรศรีวิชัย ต่อมาเมื่อพุทธศักราชได้ ๑๓๐๐ กษัตริย์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยมีอำนาจมาก ได้ขยายอาณาจักรมาถึงแหลมมลายูได้มาถึงสุดตรงบริเวณเมืองสุราษฎร์ธานีและปัตตานี พร้อมกันนั้นพระองค์ก็ได้เผยแพร่พุทธศาสนาตามหาญควบคู่ไปด้วย"^{๑๒๔}

และพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศครั้งที่ ๖ กล่าวว่ากษัตริย์สุริยะวรมันได้เป็นใหญ่ในกัมพูชา พ.ศ. ๑๕๕๐ กษัตริย์องค์นี้มีเชื้อสายศรีวิชัย ได้มาจากนครขแมรครองเมืองลพบุรี โอรสของสุริยะได้ครองกัมพูชาความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้ศิลปะและวัฒนธรรมแบบมหายานผสมกับขอมแพร่เข้ามาในภาคกลางของไทย

๓. ลัทธิหินยานอย่างพุทฺถม ชั่วคราว พ.ศ. ๑๖๐๐ พระเจ้าอนุรุธแห่งพุกามได้ขยายอำนาจเข้ายึดครองอาณาจักรมอญและเขตแดนในล้านนา แต่อย่างไรก็ดีก่อนที่จะพุทธศาสนาแบบเถรวาทจากมอญจะขึ้นไปยังพุกาม ก็มีความเป็นไปได้ว่าแต่เดิมพุกามก็คงมีพวกสงฆ์มหายาน ลัทธิตันตระมาตั้งมั่นลัทธิของตน เนื่องจากประวัติศาสตร์พม่าได้กล่าวถึงสงฆ์อารีว่ามีอิทธิพลอยู่ในวิถีชีวิตชาวพุกามอยู่มากจนพระเจ้าอนุรุธต้องทรงกำจัดเสีย แล้วยอมรับเอาพุทธเถรวาทเข้ามาทดแทน

สวัสดี เขมกปสิทธิได้กล่าวถึงข้อความที่สอดคล้องกับแนวพระวินิจฉัยของกรมพระยาดำรงฯซึ่งสวัสดีเรียกช่วงนี้ว่าการเข้ามาของพระพุทธศาสนาครั้งที่ ๗ แต่ช่วงเวลาไม่ตรงกันดังข้อความนี้"พ.ศ. ๑๕๘๗ กษัตริย์อนุรุธมหาราช หรืออินธามังฉ่อได้ปกครองพุกามได้ทั้งหมด ได้ขยายมาถึงล้านนาไทยบางส่วน พร้อมกันนั้นพระองค์ก็ได้เผยแพร่พุทธศาสนาตามแบบของพระองค์ด้วย ซึ่งชาวไทยเรียกว่า รามัญนิกาย"^{๑๒๕}

๔. ลัทธิลังกาวงศ์ เริ่มจากสมัยพระเจ้าปรักรมพาหุได้ครองราชสมบัติในลังกาวิป(พ.ศ. ๑๖๙๖)พระองค์ทรงกระทำการสังคายนาทำให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองขึ้นมาก ประกอบกับพระองค์ทรงกระทำตามแบบอย่างแห่งพระเจ้าอโศกกิตติศัพท์จึงแพร่หลายไปในกลุ่มประเทศพม่า มอญ ไทย พระสงฆ์ในประเทศเหล่านี้ต่างแล้วเดินทางออกไปเรียนยังลังกาแต่สงฆ์ลังการังเกียจว่าพระแดนไกลเหล่านี้จะมีความบริสุทธิ์แห่งวัตรถูกต้องคืออยู่หรือจึงจัดการอุปสมบทใหม่ แปลงลงเป็นพวกเดียวกันเสีย ราว พ.ศ. ๑๘๐๐ สงฆ์ไทยซึ่งแปลงใหม่ก็มาตั้งมั่นยังเมืองนครศรีธรรมราชแล้วร่วมกันสร้างสถูปบรรจุพระบรมธาตุแบบลังกาขึ้นไว้ในเมืองนครฯ กิตติศัพท์ก็ลือไปยังสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงจึงทรงอาราธนาคณะสงฆ์ลังกาวงศ์เหล่านี้ขึ้นไปเรื่อยไปจนถึงอาณาจักรล้านนาด้วย ลัทธิลังกาวงศ์ก็เจริญแพร่หลายขึ้นมหายานก็เสื่อมลง เหลือแต่สงฆ์เถรวาทแบบเก่าครั้งพระเจ้าอโศก กับสงฆ์กลุ่มใหม่คือลังกาวงศ์ ในเชียงใหม่ก็ตีหรือสุโขทัยก็ตีพบว่าเหล่าสงฆ์ลังกาวงศ์จะอยู่นอกเมืองเป็นอริยวาสีส่วนมาก ส่วนวัดในเมืองคงเป็นที่จำพรรษาของสงฆ์คณะเดิมมาแต่ต้น

สวัสดี เขมกปสิทธิได้กล่าวข้อความที่สอดคล้องกันว่าพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศครั้งที่ ๘ กล่าวถึงพระเจ้าปรักรมพาหุจัดระเบียบสงฆ์ในลังกา แล้วส่งคณะสงฆ์ลังกาวงศ์มายังเมือง

^{๑๒๔} สวัสดี เขมกปสิทธิ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๖๐

^{๑๒๕} สวัสดี เขมกปสิทธิ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: ๖๑

นครฯ ทางสุโขทัยยุคนั้นมีพุทธศาสนาเผยแพร่มากอยู่แล้วมีทั้งเถรวาทและมหายานซึ่งได้จาก ล้านนาและลพบุรี ซึ่งสวัสดีเชื่อว่าเดิมพุทธในสุโขทัยเป็น"พุทธศาสนาแบบเถรวาทอย่าง แน่นนอน"^{๑๐๐} สวัสดีให้ความเห็นไว้ว่าพุทธศาสนาในสุโขทัยนั้นมีหลายลัทธิแต่พอขุนรามคำแหง ไม่ศรัทธาจึงได้ไปนิมนต์เอาพระสงฆ์ลัทธิลังกาวงศ์ มาจากนครศรีธรรมราชในเมื่อพระองค์ขยาย อาณาเขตออกไปยังเมืองนคร ดังจารึกว่า "มหาเถระสังฆปรานาย์เรียนจบไตรปิฎก ฉลาดกว่าปู่ ครูทั้งหลายในเมืองนี้ ทุกคนลูกมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช"คณะสงฆ์ชุดนี้อยู่ในอรัญญิกาวาส คือวัดป่า^{๑๐๑}

สำหรับการศึกษาของสวัสดี เขมกปสิทธิ์ในช่วงนี้แตกต่างไปจากพระนิพนธ์ของกรมพระ ยาดำรงฯที่ทรงจบเรื่องพุทธศาสนาในประเทศไทยไว้เท่านี้ ส่วนสวัสดีได้กล่าวต่อไปถึงเรื่องราว ของพุทธศาสนาอันมีต่อไปในอาณาจักรล้านนาว่าเป็นส่วนหนึ่งของหน้าประวัติศาสตร์การนำ พุทธศาสนาเข้ามาสู่ไทยต่อมาอีก ๒ ช่วง ได้แก่

พุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศครั้งที่ ๙ สมัยพระเจ้าเลอไท โอรสพ่อขุนรามคำแหงได้เกิด คณะสงฆ์ลังกาวงศ์อีกคณะหนึ่งเนื่องมาจาก พระมดิดา ได้บวชเรียนในสำนักของพระอุทุมพรใน ลังกา ต่อมาได้ตั้งสำนักขึ้นที่เมืองเมะตะมะ ชาวเมืองนับถือท่านมากจนอุกฤษฏ์ท่านเป็นพระ อุทุมพรบุปผามหาสวามี ในครั้งนั้นกรุงสุโขทัยมีพระสงฆ์สองรูปได้ถือคณะเข้าบวชกับท่านอยู่ ๕ ปีแล้วกลับสู่สุโขทัยตั้งคณะใหม่ว่าอุทุมพร

คณะอุทุมพรได้รุ่งเรืองขึ้นทั่วสุโขทัยจนกิตติศัพท์เลื่องลือไปยังล้านนา พระเจ้าก็อนาจึง ทรงส่งราชทูตไปนครพันเพื่ออาราธนาพระอุทุมพรบุปผามหาสวามีให้มาบวชคณะอุทุมพรที่ ล้านนา แต่ท่านบอกว่าได้ให้สิทธิแต่สงฆ์ทั้งสองที่กลับไปสุโขทัยนั้นแล้ว แต่นั้นมากรุงสุโขทัยก็ กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางศาสนา ซึ่งส่งอิทธิพลไปสู่อาณาจักรล้านนาด้วยส่วนหนึ่ง

พุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศครั้งที่ ๑๐ เริ่มเมื่อปลายสมัยแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา พ.ศ. ๑๙๕๒ มีพระเถระชาวเชียงใหม่หลายรูป เช่น พระเมธีกร พระคัมภีร์ พระญาณมงคล พระสารี บุตร พระอนนท์ ได้เดินทางไปพบพระเถระชาวรามัญแล้วชวนกันไปลังกาทวีปทำพิธีอุปสมบท ใหม่บนอุทกสีมาในแม่น้ำกัลยาณี โดยมีพระมหาสวามีเป็นอุปนาย พระวันรัตน์เป็นกรรมวาจา เมื่อบวชแล้วอยู่ในสำนักพระวันรัตน์ ต่อมาได้เกิดเหตุพิภิกขภัยขึ้นในลังกา คณะสงฆ์เหล่านี้จึง เดินทางกลับมายังอาณาจักรล้านนาพร้อมกับพระเถระลังกาอีกสองรูป เมื่อกลับมาแล้วคณะสงฆ์ ใหม่ได้ทำการเผยแผ่พระศาสนาไปยังหัวเมืองต่างๆ เช่น อโยธยา สุโขทัย จนมีพระสงฆ์ต่าง เมืองเรียนกับคณะนี้เป็นจำนวนมาก ส่วนทางเมืองเชียงใหม่คณะสงฆ์ลังกาชุดใหม่เกิดมีความ รังเกียจพวกลังกาวงศ์เดิมคณะอุทุมพร โดยกล่าวว่าไม่เอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัย จึงแยกคณะ ออกไปเป็นลังกาวงศ์คณะวัดป่าแก้ว ตั้งอุทกสีมาในแม่น้ำปิง วัง เมืองเชียงแสนก็กลางลำน้ำโขง ต่อมาจึงอนุญาตให้แต่ละวัดทำอุทกสีมาในวัดของตนเอง ในสมัยพระเจ้าติโลกราชทรงมีศรัทธา คณะนี้มาก ด้วยมีส่วนช่วยเสริมอำนาจทางการเมืองให้แก่พระองค์หลังจากทรงชิงราชสมบัติจาก พระราชบิดาซึ่งถือสงฆ์คณะเดิม

^{๑๐๐} สวัสดี เขมกปสิทธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๖๑

^{๑๐๑} สวัสดี เขมกปสิทธิ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์:๖๒

ส่วนทางกรุงศรีอยุธยาขณะสงฆ์ป่าแก้วก็ได้รับความนิยมด้วยเช่นกัน คณะสงฆ์ชุดนี้ เกรงครัดพระธรรมวินัยและแดกจานพระไตรปิฎกกว่าคณะเดิมมากพระเจ้าติโลกราชจึงทรง ผนวชเข้าด้วยคณะนี้ ทำให้ภิกษุทั้งองอาจกรคือพระบรมไตรโลกนาถแห่งอยุธยาและพระ เจ้าติโลกราชต่างก็มีฐานะเป็นธรรมิกราชด้วยกันทั้งคู่

ในยุคนี้มีพระสงฆ์ล้านนาแต่คำมกิร์ที่มีชื่อเสียงหลายเล่ม เช่น พระศิริมังคลาจารย์ แห่ง เชียงใหม่ แต่งมงคลที่ปนี พระรัตนปัญญา แห่งเชียงราย แต่งชินกาลมาลีปกรณ์คณะสงฆ์ชุดนี้ ทำให้ศาสนาแพร่หลายไปมากจนอิทธิพลมหายานเสื่อมไป

ทั้งหมดเป็นเรื่องราวความสัมพันธ์ทางศาสนาจากอินเดียมาสู่ลังกาและล้านนาประเทศ ซึ่งแสดงถึงความเกี่ยวเนื่อง ขยายตัวและเสื่อมไป ในขณะที่เทียนดวงแรกเริ่มมอดไหม้ไปเทียน เล่มใหม่ก็ค่อยๆเรืองแสงขึ้นขึ้นมาแทนที่ สถานการณ์ก็เป็นดังนี้

บทที่ ๒

พระธาตุ : หมายความว่าทางภูมิศาสตร์ในอุดมคติล้านนา

หมายความว่าทางภูมิศาสตร์คือรูปลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งได้ถูกสมมุติขึ้นโดยมนุษย์ให้เป็นที่ยอมรับ หรือเป้าหมายที่ใช้เพื่อแสดงขอบเขตหรือความสำคัญของพื้นที่ใด ๆ ก็ตามที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติกับวิถีชีวิตของมนุษย์

และเมื่อมนุษย์ได้ทำการกำหนดขอบเขตลงไป ณ จุดใดจุดหนึ่งแล้วพื้นที่นั้นก็ย่อมมีความหมายต่อมนุษย์ไปพร้อมกับการให้คุณค่าต่อพื้นที่นั้น ๆ อย่างชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือเมื่อมนุษย์ได้ตกลงใจที่จะทำการจับจองพื้นที่ใดลงไปแล้วพื้นที่นั้นก็จะมีความหมายปรากฏอยู่ในใจของมนุษย์ขึ้นมาทันที ซึ่งในบางกรณีความรับรู้ต่อคุณค่าของพื้นที่อาจค่อย ๆ ปรากฏชัดมากขึ้นหรือน้อยลงตามลำดับของระยะเวลาและสัมภาระแห่งความรู้ที่เพิ่มมากขึ้นหรือน้อยลง ก็ได้

แต่อย่างไรก็ตามก่อนที่จะเข้าจับจองพื้นที่ใดและให้ความหมายไปตามทัศนะของตน มนุษย์ก็ย่อมจะพิจารณาถึงลักษณะทางกายภาพ^๑ ของพื้นที่นั้น ๆ ประกอบไปพร้อมกันด้วย เช่น พื้นที่ใดมีน้ำดี ดินดี มีความลาดเอียงพอเหมาะ พื้นที่นั้นก็น่าจะเหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรมเพื่อการดำรงชีพ แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการนิยามความหมายต่อพื้นที่ในจิตใจของมนุษย์ เพราะมนุษย์ยังมีการกำหนดขอบเขตและให้นิยามความหมายต่อพื้นที่ด้วยการพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพที่ส่งผลกระทบต่อจิตวิญญาณและสำนึกทางประวัติศาสตร์อีกส่วนหนึ่งด้วย เช่น พื้นที่ซึ่งมีลักษณะพิเศษโดดเด่นจากสิ่งแวดล้อมรอบข้างหรือพื้นที่ซึ่งเกี่ยวพันกับตำนาน พื้นที่เหล่านี้มักมีความสัมพันธ์ทับซ้อนกันระหว่างความหมายทางภูมิศาสตร์ที่สัมผัสได้ในทางกายภาพและอุดมคติที่สัมผัสได้ในทางใจซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้

พื้นที่ผี-พระ : ก่อนการบันทึกเรื่องพระธาตุในตำนานล้านนา

ผู้เขียนเห็นว่า "พื้นที่" ซึ่งมนุษย์ได้เข้าไปทำความสัมพันธ์นั้นมีอยู่สามสถานะได้แก่ ๑. พื้นที่ในทางกายภาพ ๒. พื้นที่ในทางจิตภาพ และ ๓. พื้นที่ในทางปัญญา ซึ่งทั้งหมดต่างก็เกี่ยวพันกันไปมาโดยตลอด จะมีบางกรณีที่พื้นที่ทั้งสามอาจแยกกันอยู่เป็นเอกเทศ แต่ส่วนใหญ่ก็มักจะเข้ามาประสานกันอย่างน้อยตั้งแต่สองส่วนอยู่เสมอ ซึ่งผู้เขียนจะได้ขยายความต่อไปนี้

เมื่อบุคคลผู้อาศัยบนโลกมีความต้องการในเรื่องที่อยู่อาศัย ที่ทำกินหรือพื้นที่ชลข บุกคลย่อมกำหนดเอาความต้องการนั้นไว้เป็นพื้นที่แห่งความคิดคึงอยู่ในใจ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวนี้สามารถขยายพรมแดนออกไปสู่พื้นที่แห่งจิตใจของผู้อื่นได้ด้วย โดยวิธีการอันหลากหลาย เช่น

^๑ เช่น การกลายสภาพจากพื้นที่ทางธรรมชาติซึ่งมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มาเป็นพื้นที่ซึ่งได้รับการปกป้องและตอกย้ำให้เห็นความสำคัญด้วยพิธีกรรมที่แสดงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของสังคมว่าแต่เดิมเคยถือผีแล้วเปลี่ยนมาเป็นพุทธ ซึ่งต่อมาพื้นที่แห่งพิธีกรรมนั้นก็มาซึ่งแรงดึงดูดของการท่องเที่ยวในปัจจุบัน เช่น พื้นที่เขื่อนวชิราลงค์ในเขตตำบลแม่เหิระ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น แต่ยังมีอีกกรณีที่มีความทรงจำของชุมชนต่อพื้นที่แห่งพิธีกรรมค่อย ๆ ลบเลือนและถูกทำลายไป เช่น พื้นที่ดังกล่าวที่ได้ถูกทำให้สลายไปเป็นพื้นที่ของบ้านจัดสรร

การแสดงด้วยสัญลักษณ์ทางกาย และวาจาเป็นต้น จนเมื่อเขาพบเข้ากับพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งบนผิวโลกซึ่งเหมาะสมเข้ากันได้กับพื้นที่ทางใจของเขาหรือหมู่ชนของเขา เขาก็จะเลือกและกำหนดเอาขอบเขตความเป็นเจ้าของเข้าครอบครองพื้นที่นั้นไว้ พื้นที่นั้นก็จะพื้นที่ทางกายภาพที่ถูกหมายไว้เพื่อกิจกรรมทางกายอันเขาได้กำหนดเหตุไว้ในใจแล้วตั้งแต่ต้น ในที่นี้ระบบการให้คุณค่าต่อพื้นที่ก็จะมีตามมาอีกกระลอกหนึ่งซึ่งเป็นการดอกย้ำให้เห็นภาพแห่งความหมายบนพื้นที่นั้นอย่างชัดเจนขึ้นอีกในพื้นที่ทางใจของเขา ซึ่งหากพลิกย้อนมองกลับไปถึงเหตุ นั้นก็คือการขยายพื้นที่ทางใจเข้าครอบทับลงไปบนพื้นที่ทางกายภาพนั่นเอง

ส่วนพื้นที่ในทางปัญญาก็ได้แก่การนำมาซึ่งประโยชน์อย่างกว้างขวางต่อชุมชนและสังคมโดยรวม เมื่อพื้นที่ทางใจและกายภาพได้เข้ามาประสานกันแล้ว เช่น เมื่อผู้นำชุมชนซึ่งอุทิศตนอย่างยิ่งยวดต่อท้องถิ่นได้เสียชีวิตลง ลูกหลานหรือพลไพร่ทั้งหลายผู้ภักดีก็จะมีกำหนดพื้นที่ทางใจไว้ว่าท่านผู้ล่วงลับนี้เป็นคนดีที่เรานับถือ เราต้องสนองคุณแห่งท่านด้วยวิธีการต่างๆ ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือการหาพื้นที่อันดงามเอาไว้เพื่อบรรจุร่างแห่งท่านโดยพิธีกรรมอันพิเศษ นี่คือการผลานกันระหว่างพื้นที่ทางใจอันได้แก่ความนับถือในผู้ล่วงลับเป็นฐาน และขยายไปสู่การประกอบงานพิธีซึ่งนำไปสู่การหาพื้นที่ทางกายภาพเพื่อเป็นเวทีสำหรับการสนองคุณด้วยพิธีกรรมตามที่ผู้ภักดีจะเห็นเหมาะสมดงามต่อผู้ล่วงลับ หลังจากนั้นพื้นที่แห่งพิธีกรรมนั้นก็จะกลายเป็นจุดศูนย์รวมของผู้ศรัทธาเกิดเป็นชุมชนที่อาจรวมตัวกันเพื่อสร้างสรรค์อันเป็นประโยชน์ต่อไปให้กับชุมชนได้ เช่น หอผีฝ่าย เป็นพื้นที่ทางกายภาพที่ถูกกำหนดไว้เพื่อให้เป็นที่สถิตของผีโดยมีความศรัทธาคือพื้นที่แห่งใจเป็นพลังเบื้องหลังอันนำไปสู่การอำนวยประโยชน์ต่อชุมชนในเรื่องการจัดสรรน้ำซึ่งเป็นกระบวนการอันเกิดขึ้นบนพื้นที่ทางปัญญา³ หรือวัดซึ่งเป็นพื้นที่ทางกายภาพที่ถูกกำหนดไว้ให้เป็นที่พักการขององค์การศาสนาอันมีพระสงฆ์ซึ่งเป็นบุคคลากรได้อาศัย โดยมีพื้นที่แห่งจิตใจคือศรัทธาทั้งของบุคคลากรทางศาสนาและศาสนิกชนเข้ามาร่วมกันทำประโยชน์ให้กับสังคมบนพื้นที่แห่งปัญญา เช่นการนำเอาพื้นที่ของวัดมาเป็นที่ศึกษาเล่าเรียน หรือเป็นศูนย์กลางแห่งพิธีกรรมงานบุญของชุมชน เป็นต้น

เมื่อจบคำอธิบายข้างต้นนี้ก็อาจมีข้อสรุปได้อีกข้อว่าพื้นที่ทางกายภาพนั้นมีสองประเภทได้แก่ พื้นที่แบบปิดเจก เช่น พื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยที่ถูกกำหนดไว้ในวงจำกัดเฉพาะบุคคลหรือกลุ่มบุคคลไม่เปิดโอกาสเป็นสาธารณะ และพื้นที่ส่วนกลางของชุมชนหรือที่เรียกว่าของหน้าหมู่ อันได้แก่ พื้นที่วัด ดงเลี้ยงผี หรือสุสาน เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดต้องมีองค์ประกอบโดยพื้นฐานอย่างน้อยสองข้อ ได้แก่ พื้นที่ทางใจ และพื้นที่ทางกายภาพ แต่เมื่อใดพื้นที่ทางใจและกายภาพได้ขยายขอบข่ายออกไปเป็นประโยชน์ต่อชุมชนในวงกว้างพื้นที่ทางปัญญาก็จะปรากฏขึ้นตามมาซึ่งสังเกตได้ว่าพื้นที่ชนิดนี้มักมีขึ้นบนพื้นที่ทางกายภาพซึ่งเปิดไว้ให้เป็นส่วนกลางหรือของหน้าหมู่ของชุมชนเป็นส่วนใหญ่ และจะไม่เกิดขึ้นกับพื้นที่ปิดแบบปัจเจกจนกว่าจะถูกเปิดขึ้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชนเสียก่อน เมื่อนั้นพื้นที่ทางปัญญาก็จะเกิดขึ้นตามมา ดังกรณีการตั้งต้นครัวทานในบริเวณพื้นที่อาศัยของเอกชนซึ่งเปิดโอกาสให้ทุกคนในชุมชนได้เข้าร่วมทำบุญกันได้ในเขตพื้นที่บ้านของตน⁴ อีกทั้งยังสามารถหมุนเวียนกันออกไป

³ การบริหารจัดการน้ำ การบริหารกำลังคน การจัดหาวัสดุอุปกรณ์ ฯลฯ เหล่านี้เป็นความรู้ที่รวมลงอยู่ในเรื่องของปัญญาเป็นที่สุด ในที่นี้พุทธศาสนาได้กล่าวถึงธรรมชาติของความเป็นปราชญ์(ผู้มีปัญญา)ว่ามี ๔ ข้อ ได้แก่ ปัญญาเกิดจากการฟัง ปัญญาเกิดจากการคิด ปัญญาเกิดจากการถาม (ซึ่งน่าจะรวมถึงการสนทนา) และปัญญาเกิดจากการเขียน (ซึ่งน่าจะรวมถึงการอ่านด้วย)

⁴ การเปิดให้เป็นพื้นที่สาธารณะนั้นมิใช่ว่าทุกคนจะสามารถทำอะไรตามใจได้ แต่พื้นที่สาธารณะทุกที่ต่างก็มีกฎระเบียบการใช้ด้วยกันทั้งสิ้น

ทำบุญในบ้านของผู้อื่นเป็นการตอบแทนกันเช่นนี้เงินทั่วไปทั้งชุมชน และท้ายสุดเจ้าของต้นครัวทานในแต่ละบ้านก็จะร่วมกันนำครัวทานออกไปถวายไว้ในวัดของชุมชนนั่นเอง ซึ่งแม้ว่าการเปิดพื้นที่แบบนี้จะมีขึ้นเพียงชั่วครูชั่วคราวเป็นเฉพาะกาล แต่ก็ส่งผลต่อความสัมพันธ์อันดีระหว่างกันของผู้คนในชุมชนเป็นประโยชน์ต่อคนหมู่มาก เกิดเป็นพื้นที่ของปัญญาตามมาดังนี้

พื้นที่ของผี และปัญหาอันนำไปสู่การมีพื้นที่ของพระ : ความขัดแย้งบนความสมานฉันท์

แม้ลัทธิการบูชาภูตผีในสังคมไทยจะมีการปะปนกันไปกับพุทธศาสนามานาน จนยากจะแยกจากกันได้อย่างเด็ดขาดให้บริสุทธิ์ขาวรอบได้ก็จริงอยู่ แต่หากมองกันให้ลึกลัทธิภูตผีกับพุทธศาสนาก็มีข้อขัดแย้งและแตกต่างกันไม่น้อยเลย โดยเฉพาะจุดหมายแห่งอุดมการณ์และหนทางไปสู่จุดหมายที่เข้ากันไม่ได้เหมือนดังน้ำย้อมเข้ากันไม่ได้กับน้ำมันฉนั้น แต่อย่างไรก็ดีที่ลัทธิทั้งสองได้ถูกนำพามาให้ประสานกันไว้ได้ก็น่าจะเกิดจากความสมัครใจของกลุ่มผู้ศรัทธาที่พยายามจะรักษาคุณภาพแห่งความเชื่อของตนที่ตั้งอยู่บนลัทธิทั้งสองเอาไว้ จะทั้งด้วยความจงใจ มองกาลไกลหรืออะไรก็ตาม แต่ความไม่ตั้งข้อรังเกียจเด็ดกันต่อกันอย่างเอาเป็นเอาตายที่มีอยู่ในจิตใจของผู้ศรัทธาน่าจะเป็นพลังผลักดันที่มีผลต่อการประสานประโยชน์จากข้อดีของทั้งสองลัทธิให้ดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุขร่วมกัน แม้โดยเนื้อแท้ลัทธิทั้งสองจะขัดแย้งหรือเข้ากันไม่ได้เลยก็ตาม

น้ำและน้ำมันแม้จะเป็นสารที่เข้ากันไม่ได้โดยสนิทแต่ก็มีความใกล้เคียงกันโดยสถานะเปรียบได้กับลัทธิภูตผีและพระพุทธศาสนาที่แม้จะต่างกันโดยองค์ประกอบและฐานะแต่ก็ตั้งอยู่บนพื้นที่ทางใจในส่วนของความเชื่อและศรัทธาของมนุษย์คนใดคนหนึ่งทั้งยังส่งผลเชื่อมโยงให้ผู้คนและสังคมมีความมั่นใจในการดำรงอยู่ได้ตามอัตภาพภายใต้ขบวนการขัดเกลาที่กระตุ้นเร้าให้เกิดความเป็นหมู่เป็นพวกเดียวกันก่อนเป็นเบื้องต้น⁵

แต่ด้วยเหตุที่น้ำมันมีมวลอันเบากว่าจึงลอยอยู่บนหน้าแห่งผิวน้ำ ทั้งยังมีความหนืดและยืดหยุ่นเปรียบได้กับพระพุทธศาสนาที่ลอยครอบอยู่เหนือหน้าลัทธิภูตผีด้วยศาสนานั้นมีวิธีสมานพื้นที่แห่งจิตใจของผู้คนเอาไว้ได้อย่างเหนียวแน่นและกว้างขวางภายใต้กระบวนการจัดการองค์กรที่มีทั้งหลักการแบบบริสุทธิ์และยืดหยุ่นซึ่งสามารถปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมไปได้กับสภาพการณ์ต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง ดังนั้นพื้นที่ของพุทธศาสนาจึงครอบอยู่เหนือพื้นที่แห่งผีทั้งยังไปกันได้ด้วยดีอย่างสันติ ถึงแม้จะมีบ้างในบางกรณีที่ภาพแห่งการต่อสู้กันระหว่างผีและพระยังคงปรากฏให้เห็นอยู่แต่ส่วนใหญ่มักจะไม่น่ารุนแรงและซ่อนแฝงไว้ด้วยประเด็นทางการเมืองเสมอ เช่นกรณีการสร้างเมืองเล็กๆ ที่ชื่อว่าบ้านระมัญ ⁶ และพระอารามของพระนางจามเทวีเพื่อใช้เป็นที่พักไพร่พลที่มาจากละโว้ก่อนเสด็จเข้าสู่เมืองหริภุญไชย ซึ่งในกรณีนี้มีผู้ตีความว่าเป็นการรื้อเพื่อประเมินสถานการณ์ของกลุ่มชนพวกใหม่ที่นับถือพุทธศาสนากับพวกไล่เจ้าของถิ่นเดิมที่นับถือผีว่าจะเป็นไปในทิศทางใด? ซึ่งในที่สุดพวกละโว้ก็สามารถนำพุทธศาสนา

⁵ กฎของชนเผ่าอาจไม่ลงรอยกับระบบ จริยธรรมในศาสนาแต่ก็ปลูกเร้าความเป็นหมู่เป็นพวกได้เช่นกัน แต่กฎของชนเผ่าอาจไม่สามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งกับเผ่าอื่นได้ เช่น ธรรมเนียมการล่าหัวมนุษย์ แต่ระบบศีลธรรมทางศาสนาสามารถช่วยแก้ปัญหาให้กับผู้คนในสังคมขนาดใหญ่ได้อยู่ด้วยกันได้

⁶ กรมศิลปากร, พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดลำพูน, พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒๕๔๔ :๓๓

เข้ามาเป็นหลักชัยของเมืองหริภุญไชยและลี้วะทั้งหลายได้ กรณีนี้มีลักษณะคล้ายกันกับเหตุการณ์ของพระบางแห่งอาณาจักรล้านช้างที่ไพร่พลจากเมืองพระนครที่นับถือพุทธศาสนาต้องอยู่รอทำอยู่ที่ เวียงคำตั้งหลายปีก่อนที่ชาวลาวในเมืองหลวงซึ่งนับถือผีจะยอมรับให้เข้าเมือง

ตำนานเหล่านี้ได้แสดงภาพของความขัดแย้งและการต่อสู้กันระหว่างพุทธกับผีที่มีมาช้านานแล้ว เพียงแต่ว่ากรณีเหล่านี้ได้ถูกกลบเลือนไป จนในที่สุดก็แปรสภาพกลายเป็นเพียงแค่อัตถุลักษณะที่ตกค้างอยู่ในพิธีกรรมเท่านั้น เช่น กรณีการแขวนภาพพระบรมรูปในพิธีเลี้ยงผีปู่และย่าและเป็นต้น หรือเหตุการณ์เผชิญหน้าระหว่างผีกับพระที่ไม่ปรากฏผลแห่งความรุนแรงอะไรมากนัก เช่น กรณีการเข้ามาของพระสงฆ์ธรรมยุติ(พระป่า)ที่แนะนำให้ผู้นำหมู่บ้านรื้อถอนหอผีที่เคยมีอยู่ในหมู่บ้านออกไป ซึ่งถึงแม้จะมีชาวบ้านบางส่วนรู้สึกไม่สบายใจแต่ก็ไม่ได้แสดงปฏิกิริยาต่อต้านอะไรที่มากไปกว่าการเก็บความรู้สึกไว้เท่านั้น จนเมื่อเวลาผ่านไปสักกระยะหนึ่งหอผีก็ถูกตั้งขึ้นมาใหม่โดยคนในหมู่บ้านอีกครั้งดังนี้เป็นต้น⁷

ภาพพระบรมรูปที่แขวนในพิธีเลี้ยงผีปู่และ

เมื่อมองย้อนกลับไปในสมัยบรรพกาล “พื้นที่” ซึ่งมีการกำหนดเขตหมายแดนโดยมนุษย์เพื่อกิจกรรมในการดำรงชีวิตและพิธีกรรมในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูนน่าจะเป็นที่รับรู้กันอย่างชัดเจนมานานแล้ว อย่างน้อยก็ตั้งแต่ในช่วงยุคเหล็กตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๑๐ จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านวังไฮ ตำบลเวียงยอง จังหวัดลำพูน อันเป็นตัวอย่างที่ดีซึ่งชี้ให้เห็นการตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยอย่างค่อนข้างถาวรในรูปของชุมชนที่มีการรวมตัวกันขึ้นภายใต้การดำรงชีพด้วยระบบเกษตร ที่จำเป็นจะต้องมีการกำหนดเขตหมายแดนเพื่อการตั้งถิ่นฐาน ให้อยู่ในบริเวณที่ราบน้ำท่วมถึงระดับความสูงไม่เกิน ๓๐๐-๗๐๐ เมตร⁸

นอกจากมนุษย์ในยุคนี้จะมีการเลือกใช้พื้นที่ซึ่งสอดคล้องกับการดำรงชีพในระบบเกษตรแล้วยังมีการจัดสรรพื้นที่ไว้เพื่อพิธีกรรมอีกด้วย ดังกรณีการค้นพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ๓ แห่งในเขตลุ่มน้ำกว๊านตั้งแต่อำเภอดอยสะเก็ดถึงจังหวัดลำพูนที่แสดง

⁷ รายละเอียดหาอ่านได้ในงานของเฟื่องฟ้า เมียจำปา

⁸ ลาภันท์ ไพเราะภูจิตร์ ย่างใน รัตนพร เกษมธกุล, ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมหาลาชาติพื้นที่ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน, ๒๕๔๗:๔

ให้เห็นถึงระบบจัดการทางด้านพิธีกรรมที่ชัดเจนภายใต้ความเชื่อในเรื่องวิญญาณและโลกหลังความตาย เช่น การฝังเครื่องใช้ไม้สอยลงไปกับศพที่มีการจัดวางศรีษะให้หันไปทางทิศตะวันออกเหมือนกันทุก ๆ ศพในทุกแหล่งโบราณคดี เหล่านี้ได้ชี้ให้เห็นถึงการจัดระเบียบทางด้าน พิธีกรรมและความเชื่อของสังคมเอาไว้อย่างเป็นระบบ และก็น่าจะหมายความว่าคนนั้นมีระเบียบปฏิบัติต่อพิธีกรรมที่ชัดเจนเช่นนี้จึงมีความเป็นไปได้ว่าพื้นที่ดังกล่าวน่าจะเป็นพื้นที่ซึ่งมีการกำหนดเขตหมายแดนเอาไว้สำหรับพิธีการนี้โดยเฉพาะ ดังกรณีแหล่งโบราณคดีบ้านวังไฮที่มีการขุดพบโครงกระดูกจำนวนถึง ๗ โครง ภายในพื้นที่ ๕๐ ตารางเมตรของหลุมทดสอบ⁹ ที่ชี้ให้เห็นถึงความหนาแน่นของโครงกระดูกต่อพื้นที่ซึ่งอาจมีความสัมพันธ์กับการกำหนดเขตหมายแดน เอาไว้เพื่อการฝังศพโดยเฉพาะ หรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือพื้นที่บริเวณนี้อาจถูกกำหนดให้เป็นเขตป่าช้าหรือเขตแดนแห่งวิญญาณของชุมชนในยุคบรรพกาลนั่นเอง

หากเชื่อว่าพื้นฐานการนับถือผีคือการเคารพต่อบรรพชน¹⁰ พื้นที่ซึ่งถูกกำหนดไว้ให้เป็นที่ตั้งศพของผู้คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็คือภาพสะท้อนที่ชี้ให้เห็นได้ถึงความผูกพันกันระหว่างผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่บนโลกมนุษย์กับผู้ล่วงลับไปแล้วในโลกของวิญญาณที่ยังดำรงคงอยู่ภายใต้จิตสำนึกของผู้คนทั้งในระดับปัจเจกและชุมชนสืบเนื่องกันมา โดยมีพิธีกรรมเป็นจุดเชื่อมโยงจิตสำนึกของบุคคลและชุมชนบนพื้นที่ซึ่งมีการกำหนดเขตหมายแดนเอาไว้ซึ่งแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่แบบชั่วคราว เช่น ผาม¹¹ หรือเขตวงด้ายสายสิญจน์ และแบบถาวร เช่น ดงเลี้ยงผี¹² ให้กลายเป็นเวทีสำหรับแสดงพลังต่าง ๆ ของชุมชนต่อไป

ทอผี และดงเลี้ยงผี

แต่อย่างไรก็ดีพลังเหล่านี้จะมีขึ้นอย่างโดดเด่นและดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตลอดไปไม่ได้ หากแต่ต้องมีการวิวัฒนาการภายใต้กระบวนการสัมพันธ์กันระหว่างผู้คนตั้งแต่สองชุมชนขึ้นไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนที่มีปัจจัยพร้อมจะยอมรับและชุมชนที่มีระดับพัฒนาการทางความคิดและการจัดการทางสังคมที่เป็นระบบและมีประสิทธิภาพมากกว่า เมื่อปรากฏการณ์เป็นเช่นนี้การปรับเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรมของผู้คนในชุมชนนั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นตามมา และไม่

⁹ รายละเอียดดูใน แหล่งโบราณคดีบ้านวังไฮ สำนักพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๓๒ บทที่ ๓ หน้าที่ ๒๑

¹⁰ ancestor worship

¹¹ ประเพณี ซึ่งสร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่ ลำต้นหมาก มุงหลังคาด้วยใบตองคิงหรือหญ้าคา เมื่อเสร็จพิธีต้องรีบรื้อภายในวันนั้นทันที เรียกว่า ล้างผาม

¹² บางแห่งเรียกว่า ดงกำ (ดงกรรม) ใช้เป็นพื้นที่ศูนย์กลางในการประกอบพิธีเข้ากรรมของหมู่บ้านซึ่งได้แก่การปิดหมู่บ้านคนในห้ามออกนอกหมู่บ้านเพื่อประกอบพิธีกรรมบูชาผีบรรพบุรุษของหมู่บ้านเป็นการเฉพาะ ในปัจจุบันพบว่าดงกำบางพื้นที่ได้ถูกแปรเปลี่ยนไปเป็นหมู่บ้านจัดสรรแล้วก็มี

ว่าจะอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบใดก็ตาม¹³ กระบวนการยอมรับและปรับใช้จะทำให้คตินิยมอย่างใหม่เข้าไปผสมอยู่ในคติเดิมที่เคยมีอยู่แล้วในชุมชนจนเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น ในที่นี้หลักการปกครองชุมชนโดยใช้หลักธรรมและกระบวนการทางศาสนาได้นำพาให้ชุมชนที่เคยมีพื้นฐานความเชื่อในเรื่องวิญญาณนิยม(ผี)ได้ค่อย ๆ ปรับกระบวนการรับรู้และพฤติกรรมเสียใหม่ให้มีความสอดคล้องกับหลักการทางศาสนามากขึ้นโดยการยอมรับและปรับใช้จากคนในชุมชนเอง เช่น เดิมผีเคยมีฐานะเป็นใหญ่ในชุมชนก็ลดบทบาทลงมาเป็นผู้พิทักษ์พระศาสนา¹⁴ เดิมที่ผีเคยกินคนก็เปลี่ยนมากินสัตว์ หรือเคยกินสัตว์ก็เปลี่ยนมาถือศีลบำเพ็ญพรตเป็นต้น ดังตัวอย่างกรณีของฤๅษีวาสุเทพที่ในตำนานกล่าวว่า เป็นลูกของผีปู่และย่าแสะ แล้วหันมานับถือพุทธศาสนาซึ่งต่อมาได้เป็นผู้นำชุมชนสร้างสรรค์อารยธรรมให้กับผู้คนในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน

ซึ่งถ้าหากจะตีความจากตำนานในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผีปู่แสะย่าแสะที่เข้าไปมีต่อชุมชนอื่นๆ แล้วก็จะพบว่าบรรยากาศของตำนานในช่วงนี้ให้ภาพของความน่ากลัว คลุมเครือ และน่าหวาดระแวง เพราะปู่แสะย่าแสะนั้นมีปกติแฝงตัวอยู่ในป่าจะมีสภาพเป็นผีหรือเป็นยักษ์อย่างไรไม่แน่ชัด แต่ที่น่าหวาดหวั่นยิ่งไปกว่านั้นสำหรับชุมชนก็คือผีปู่แสะย่าแสะจะโผล่ออกมาจับคนกินเมื่อไรก็ไม่รู้ ซึ่งถ้าจะตีความก็คือการใช้อำนาจแบบดิบเถื่อนไม่โปร่งใสของผู้มีอำนาจที่เหนือกว่า โดยไม่มีระบบอะไรจะเข้าควบคุมได้ ผู้ตกอยู่ในฐานะทาสไพร่จะตายเมื่อไรก็ไม่รู้ ซึ่งทำให้คิดไปได้ถึงพื้นที่ของชุมชนยุคบรรพกาลที่มีการเซ็นสรวงบวงบานภูตผีด้วยการฆ่ามนุษย์เป็นเครื่องบดพลังเป็นได้ อีกทั้งยังไม่มีพัฒนาการในเรื่องจริยธรรมหรือกฎหมายของชุมชนที่คนจะฆ่าคนก็ไม่ใช้เรื่องสำคัญอะไรนัก

ดังนั้นภาพของตำนานในเรื่องการใช้อำนาจของผีปู่แสะย่าแสะจึงไม่ชี้ให้เห็นถึงการขยายพื้นที่ความสัมพันธ์ออกไปยังกลุ่มชุมชนอื่นด้วยความเป็นมิตร แต่กลับให้ภาพของการดำรงตนอยู่อย่างค่อนข้างโดดเดี่ยวเที่ยวไปในป่าแค่สองตนจนเมื่อมีสัตว์และคนหลงเข้ามาจึงได้จับกินเป็นอาหาร และในบางครั้งก็ขยายอำนาจออกไปรังควาญคนนอกพื้นที่ก็มี แต่ไม่เคยที่จะกล่าวถึงความปราชัยคุ้มครองชีวิตสัตว์หรือคนที่ลำบากเหล่านั้นเลย มีแต่การฆ่าและนำมากินอย่างเดียว

จนเมื่อปู่แสะย่าแสะได้หันมายอมรับนับถือพุทธศาสนาแล้วนั้นแหละตำนานจึงได้กล่าวถึงการขยายขอบข่ายความสัมพันธ์ออกไปในชุมชนอื่นแบบประนีประนอมยอมกันอย่างฉันท์มิตร เช่นกรณีผีปู่แสะย่าแสะขออนุญาตกินควายต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงตอบว่าให้ไปตกลงกับเจ้าเมืองเอาเอง เจ้าเมืองจึงตกลงจะเลี้ยงให้ปีละหนึ่งครั้งต่อควายหนึ่งตัวเพื่อแลกกับการคุ้มครองชุมชน ซึ่งแสดงให้เห็นได้ถึงความชัดเจนในเรื่องการทำสัญญาระหว่างผีต่อประชาคมอย่างเป็นระบบแน่ชัดซึ่งแต่เดิมไม่เคยมี ผีจะโผล่มากินคนเมื่อไรก็ได้โดยอีกฝ่ายไม่ทันตั้งตัว ทำให้จินตนาการไปได้ถึงทาสไพร่ที่ยังคงเคารพรักเจ้านายแต่ก็ทนไม่ได้ที่จะต้องถูกข่มเหงอยู่เรื่อยไป จนสุดท้ายจึงต้องลุกขึ้นสู้เพื่อให้ได้รับความเมตตาจากนายของตัวด้วยการเข้าไปหาอำนาจที่เหนือกว่าให้มาเป็นประธานไกล่เกลี่ยตกลงกัน ในช่วงเวลานั้นไพร่อาจกล่าวกับผู้

¹³ เช่น ๑.การยอมรับปฏิบัติตามคตินิยมแบบเองโดยสมัครใจ ๒.การเกลี้ยกล่อมและการสร้างภาพที่เหนือกว่าของคตินิยม และ ๓.การทำสงครามยึดครอง เป็นต้น

¹⁴ ตัวอย่างเช่นก็มีปรากฏอย่างชัดเจนในประเทศพม่าสมัยอาณาจักรพุกามตอนต้น ที่พระเจ้าอโนราทรงนำเอาเทวรูปและผินิตต่างๆ เข้ามาเป็นข้าพระราชาชเวชีง ซึ่งอรนุช และวิรัช นิยมธรรมเรียกว่า การสลายอำนาจนิต

เป็นนายด้วยโวหารว่า “นับแต่ต่อไปด้วยอำนาจแห่งพระรัตนไตรเป็นประธาน ขอเจ้านายจงโปรดละไว้ซึ่งการทำตามใจแห่งตน ประพฤติดีละชั่วทำตัวของคนให้อยู่ในธรรมะประเพณีอันมีกำหนดระยะเวลาแห่งการเกณฑ์ผลิตผลแห่งพวกข้าและแรงงาน และเมื่อนั้นเหล่าข้าก็เต็มใจที่จะถวายให้เพื่อขอความเมตตาคุ้มครองต่อผลิตผลและชุมชนแห่งข้า” นับแต่นั้นเป็นต้นมาไพร่กับนายก็อยู่ด้วยกันได้อย่างมีความสุข

ดังนั้นผีที่กล่าวไว้ในตำนานจึงอาจหมายถึงการใช้อำนาจดิบของเจ้านายที่สามารถใช้ได้ในทุกโอกาส ส่วนบารมีของพระคือพุทธศาสนาก็หมายถึงกฎเกณฑ์แห่งจริยธรรมที่มีความโปร่งใส ชัดเจน และเป็นธรรมสำหรับแก้ข้อพิพาทระหว่างกันให้ยุติลง

นี่จะหันกลับมาพูดถึงการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ของพื้นที่ทั้งหลายโดยมีพุทธศาสนาเป็นแกนโยงยึดให้ผู้คนที่มีความหลากหลายทั้งความเชื่อและชาติพันธุ์เข้ามาสังสรกันต่อจากยุคผีก็คือยุคของผู้นำทางวัฒนธรรมและปัญญาที่อิงตนอยู่กับวัฒนธรรมอินเดียซึ่งในตำนานได้ให้ภาพออกมาในรูปของฤาษีซึ่งเป็นผู้มีความรู้ดีทั้งในทางโลกและทางธรรมซึ่งมีสถานะกำลังก้ำกึ่งระหว่างคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่ยังมีความห่วงใยต่อลูกหลานและชุมชน กับนักบวชผู้พยายามประพฤติดนเพื่อแสวงหาความหลุดพ้นจากโลก¹⁵

ฤาษีวาสุเทพคือผู้นำทางวัฒนธรรมและปัญญาของชุมชนยุคต้นๆในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ซึ่งได้ขยายพื้นที่ความสัมพันธ์ออกไปยังชุมชนใกล้เคียงที่มีความเจริญกว่าได้โดยอาศัยเครือข่ายของพระพุทธศาสนา เช่น การมีฤาษีสูกทนต์แห่งละโว้เป็นสหายที่ในตำนานกล่าวยกย่องไว้บ่อยครั้งว่า “เฉลียวฉลาดมีกำลังสามารถ”¹⁶

ดังนั้นหากสรุปภาพจากตำนานจะเห็นได้ว่าพื้นที่ของผิ้นั้นมีขอบเขตจำกัดไม่กว้างขวาง เพราะเต็มไปด้วยบรรยากาศแห่งความน่ากลัว หวาดระแวง คลุมเครือและไม่แจ่มชัดในขณะที่พื้นที่ของพุทธมีขอบข่ายที่ขยายออกไปได้ไกล ไม่น่ากลัว เป็นมิตรและแจ่มชัด เพราะฉะนั้นบรรยากาศในพื้นที่ของผีจึงเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่อชุมชน เป็นการขวางกั้นความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างค่อนข้างสิ้นเชิง

ดังนั้นหากจะมองย้อนกลับไปถึง“ท้าวขุนผู้มีปัญญาทั้งเก่งกล้าในเชิงสงครามซึ่งพยายามอยู่ที่จะรวบรวมดินแดนทั้งหลายเข้าไว้ได้อำนาจแห่งตนก็ย่อมคั่นใจว่ากรยอมรับนับถือผีมีข้อจำกัดและกำหนดกฎเกณฑ์มากมาย ซึ่งทั้งหลายล้วนแต่เกิดขึ้นบนพื้นฐานแห่งความยึดมั่นในอัตตลักษณ์”¹⁷แห่งกลุ่มชนบนพื้นที่อันผิและคนดำรงอยู่ในสายตาแห่ง นักปกครองผู้มองผลเลิศในการรวบรวมทรัพยากรจากพื้นที่ทั้งหลายให้เข้าไว้ภายใต้ความเป็นหนึ่งแห่งเอกภษัตริย์ย่อมมองเห็นความแหวกวินวินขาดจากกันของพื้นที่ทั้งหลายโดยมีอำนาจแห่งผี

¹⁵ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้วางกฎเกณฑ์ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ไว้ ๔ ช่วง ได้แก่ เด็กๆเป็นพรหมจรรย์ ศึกษาหาความรู้ หนุ่มสาวเป็นคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนมีคู่ครอง ผู้ใหญ่เป็นสันยาสีประกอบกิจการงานเพื่อจรรโลงสังคม และวัยชราเป็นวนปรตว์ออกป่าบำเพ็ญพรต ซึ่งน่าจะได้แก่สถานะของฤาษี คาเณร ยายชี และโยคีที่มีฐานะก้ำกึ่งกั้นระหว่างนักบวชและฆราวาส ไมใช่นักบวชประเภทที่มีข้อปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมือนอย่างภิกษุ ที่มุ่งปฏิญาณตน และปฏิบัติตนให้พ้นไปจากโลก

¹⁶ จามเทวีวงศ์.๒๕๓๐:๔ หรือใช้คำว่า “วิกรมพล” พลังเก่งกล้า หรือ คำว่า มหาฤาษี เป็นต้น

¹⁷ มาจากการสนทนาว่ากล่าวในภาษาบาลีว่า อัตตะ ซึ่งแปลว่า ตัว,จิต,วิญญาณ ส่วน ลักษณะ ใช้รูปบาลีว่า ลักษณะ แปลว่า เครื่องหมาย, รอย,คุณภาพ, ปกติ ดังนั้นอัตตลักษณ์ในกรณีศึกษานี้จึงแปลว่า “เครื่องหมายอันแสดงถึงความเป็นอยู่แห่งตัวตนของตน” หรือ “เครื่องหมายที่แสดงความเป็นอยู่แห่งจิตวิญญาณของตัวตนของตน” ซึ่งเป็น ทิฐิ คือความยึดมั่นถือมั่นในความคิดความเชื่อของตน